

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4•2024

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера,
Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2024

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

KUSHNIR A. S., SHEIKO I. M., KOZLENKO R. O., MATVIISHYNA Zh. M. Results of Palaeo-Soil Studies of Olbia in the Context of Early Urbanisation Processes in the North-Western Black Sea Region
ОНИЩУК Я. І., СЛОБОДЯН Т. І. Результати дослідження поховання № 8 на могильнику Карів I у Західному Побужжі
АКСЬОНОВ В. С. Ранньосередньовічні катакомбні поховання Верхнього Салтова з підвісками слов'янського кола

Articles

- 5 KUSHNIR A. S., SHEIKO I. M., KOZLENKO R. O., MATVIISHYNA Zh. M. Results of palaeo-soil studies of Olbia in the context of early urbanisation processes in the north-western Black Sea region
18 ONYSHCHUK Ya. Ya., SLOBODIAN T. I. Results of the Burial No. 8 Research from the Cemetery of Kariv I in the Western Buh River Region
35 AKSIONOV V. S. Early Medieval Catacomb Burials of Verkhniy Saltiv with Pendants of the Slavic Circle

Публікації археологічних матеріалів

ЄВДОКИМОВ Г. Л. [†], ДАНИЛКО Н. М., ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Курганна група II біля смт Асканія-Нова
ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Курганна група № 3 Войцехівського могильника комарівської культури

Publications of Archaeological Materials

- 46 YEVDOKYMOV H. L. [†], DANYLKO N. M., PUSTOVALOV S. Zh. Mound group "II" near Askania-Nova
61 LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Barrow Group No. 3 of the Voitsekhivka Cemetery of the Komariv Culture

Нові відкриття та знахідки

YILMAZ M. D. Recent Archaic Period Decorated Architectural Terracotta Finds from Akalan Citadel (Discovered during the 2022–2023 Research Campaigns)

Discoveries and Recent Finds

- 86 İLMAZ M. D. New architecturally-decorative finds of the archaic period from the Akalan Citadel (discovered during the research campaigns 2022–2023 pp.)

Дискусії

МИНАКОВ М. А., РАДЧЕНКО С. Б. Структура археологічного знання та поняття археологічної культури: пропозиції до перегляду в перспективі акторно-мережевої теорії

Discussions

104 MINAKOV M. A., RADCHENKO S. B. The Structure of Archaeological Knowledge and the Concept of Archaeological Culture: The Perspective of Actor-Network Theory

Історія науки

СТЕПАНЧУК В. М. Юрій Георгійович Колосов (до 100-річчя від дня народження)

СЕГЕДА С. П. Дяченко В. Д. в історії української антропології (до 100-річчя з дня народження)

History of Science

125 STEPANCHUK V. M. Yuriy Heorhiiovych Kolosov (to the 100th Anniversary of His Birth)

139 SEHEDA S. P. Vasyl D. Diachenko in the History of Ukrainian Anthropology (to the 100th Anniversary of His Birth)

Хроніка

Сергієві Анатолійовичу Скорому — 75!

III Всеукраїнська археологічна конференція «Путівльські читання»

Алфавітний показник змісту журналу «Археологія» за 2024 рік

News Review

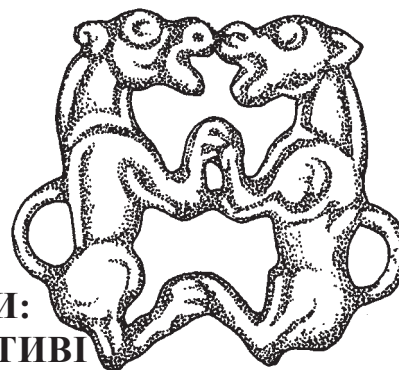
145 Serhii Anatoliiovych Skoryi Turns 75!

148 3rd Ukrainian Archaeological Conference “Putyvl Readings”

149 Index of Publications in *Arheologia* Journal in 2024

© М. А. МІНАКОВ, С. Б. РАДЧЕНКО* 2024

СТРУКТУРА АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ ТА ПОНЯТТЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ: ПРОПОЗИЦІЇ ДО ПЕРЕГЛЯДУ В ПЕРСПЕКТИВІ АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ

Статтю присвячено перегляду поняття археологічної культури як однієї з основних археологічних категорій у перспективі акторно-мережової теорії. Прагнучи актуалізувати теоретичні дискусії та переосмислити теоретичні основи археологічних студій, автори звертаються до історії поняття «археологічна культура» і пропонують дещо оновлене його визначення з урахуванням новацій археологічного теоретизування в Україні та за її межами.

Ключові слова: археологічна культура, матеріальна культура, археологічна теорія, акторно-мережова теорія, онтологія, гносеологія, асембляж.

Вступ

Навіщо потрібне археологічне теоретизування? Це питання, хоч і не є предметом найгарячішої дискусії в наукових колах і може здаватися риторичним за своєю суттю, уже пройшло випробування часом: із середини минулого століття воно регулярно спливає у вітчизняних студіях, змушуючи повертатись до перегляду базових понять археологічної науки. І справді: оскільки польові археологічні дослідження на сучасному рівні науки здатні продукувати гідний результат, археолог може існувати без занурення в теорію або глибокої рефлексії основних археологічних категорій. Саме тому питання «What's the use of theory?» стає титульним для фахових секцій або навіть конференцій — результат теоретизування не-

можливо відчувати «на дотик», а процес потребує значних зусиль¹. Однак «необхідність постійно розробляти теоретичні та методичні питання в археологічній науці зумовлена ... тим, що археологія, на відміну від багатьох інших наук, позбавлена можливості експериментальної перевірки правильності своїх загальноісторичних висновків. Отже, єдиною запорукою успіхів археології залишається високий рівень її теоретичної та методичної обізнаності» (Захарук 1964, с. 41). Бачимо й зворотне — відсутність теоретичних і методичних розробок призводить до емпіризму та неможливості відстороненої рефлексії результату, а це, сукупно з іншими факторами, унеможливорює науковий синтез та сповільнює методичний розвиток науки, безпосередньо впливаючи на практику археологічних досліджень. Невипадково Д. Кларк, один із найзначніших класиків процесуальної археологічної теорії, пов'язує «втрату археологією невинності» саме з теоретичною саморефлексією (Clarke 1973, с. 6). Така рефлексія, як і науковий пошук загалом, здійснюється за допомогою конкретного набору понять, і від їхнього формулювання залежить сама можливість наукового пошуку. Тому ці поняття й потребують динамічного осмислення та поглиблення відповідно до вимог сучасності.

Утім, сучасний розвиток археологічної теорії в Україні важко назвати бурхливим, що сильно відрізняється від подій у європейській та північноамериканській археології. Основні дискусії у нас згасли найпізніше на початку ХХІ ст., а ключові поняття археологічної науки, так само як і її гносеологічні категорії, востан-

* МІНАКОВ Михайло Анатолійович — доктор філософських наук, доцент, старший науковий співробітник, Інститут Кеннана, Міжнародний науковий центр ім. Вудро Вілсона. ORCID: 0000-0002-0619-7321, minakovglobal@gmail.com

РАДЧЕНКО Симон Богданович — PhD, науковий співробітник, Археологічний музей, Університет Ставангеру. ORCID: 0000-0003-2970-5373, simon.radchenko@gmail.com

¹ Такими, наприклад, були щорічні засідання на Щорічному засіданні Європейської асоціації археологів у 2021—2023 рр. та конференції Nordic Theoretical Archaeological Group в Осло у 2022 р.

не обговорювались ще раніше. Наприклад, одна з наріжних категорій археологічного знання — «археологічна культура» — сприймається відповідно до теоретичних розробок 1970–1990-х років. Так само немає узгодженості і щодо її пізнавального статусу. Однак з того часу археологія, принаймні в англо-американських та континентальних академічних центрах, пережила щонайменше два парадигмальних злами: постпроцесуальний і онтологічний, які збагатили та змінили шляхи осмислення та інтерпретації археологічного матеріалу, а також категоріальний апарат дисципліни та її зв'язки з іншими історичними дисциплінами й соціальними науками. Прикметно, що в західній археології теоретичні здобутки останніх 60 років вплинули не так на зміст концепту «археологічна культура», скільки на його вжиток: цей концепт було піддано критиці та майже виведено з наукового обігу. Поняття «археологічна культура» втратило центральне значення в англо-американській археології і все менш вживане континентальними археологами (див. наприклад: eds. Roberts, Vander Linden 2011).

Сучасна українська (ширше — пострадянська) археологія натомість продовжують спиратися на це поняття як на фундаментальну археологічну константу, зрідка теоретизуючи зміни в структурі археологічного знання, зумовлені науковим і технічним прогресом. Визначення культури залишається центральним у навчальних посібниках з археології (Чмихов, Кравченко, Черняков 1992; ред. Залізняк 2005), а також основним способом опису археологічного матеріалу при публікації: «*населення черняхівської культури*» (Рудич 2022), «*поховання пшеворської культури*» (Сидорович 2022), «*ямні поховання*» (Аксьонов 2023), «*новий тип постзарубинецьких пам'яток*» (Башкатов, Бітковська 2021) тощо.

На нашу думку, поняття «археологічна культура» (АК) залишається продуктивним і потрібним для типологізації наших знань про дописемну історію людства. Однак його зміст і застосування потрібно переглянути. По-перше, після критики цього поняття з боку прибічників процесуальної та постпроцесуальної археології її визначення потрібно уточнити. Також варто переглянути стосунок АК до інших категорій, понять і концептів археологічного дослідження, зокрема до матеріальної культури і реальності існування археологічних культур, їх онтологічного та гносеологічного статусу. Дис-

кусії щодо цих аспектів тривали десятки років у сотнях публікацій, адже не для одного покоління археологів роздуми про реальний і гносеологічний статус АК є центральною проблемою археологічного теоретизування (див.: Клейн 1991; Roberts, Vander Linden 2011; Hurcombe 2014; Файферт 2022; Yates 2022).

Такий стан справ підкреслює потребу в розвиткові археологічної теорії в Україні і долученні до процесів розвитку теоретико-методологічних засад археологічної науки. Не зазнавши істотного переосмислення ключових категорій археології з минулих часів, наш концептуальний апарат залишається пов'язаним, приміром, із надто марксистськи поінтерпретованою матеріальністю та надмірно есенціалізованою етнічністю. Подолання таких теоретичних перешкод допомогло б зменшити (пост)радянсько-ідеологічний та колоніальний впливи на українську археологічну думку, а також долучити її до сучасних європейських теоретико-методологічних процесів. Підстави для такого долучення вже давно сформовані на емпіричному й організаційному рівнях, а також закріплені досвідом спільних міжнародних польових досліджень. Однак цю спільність ще не відображено в участі у теоретико-методологічних розробках.

Мета цієї статті потрійна. З одного боку, ми прагнемо ввести в українську археологічну теорію онтологічно-оновлене та гносеологічно-поточнене розуміння АК. Тим самим ми пропонуємо долучитися до загальносвітових міждисциплінарних дискусій щодо перегляду основних термінів, концептів і категорій сучасної археологічної теорії. Таке зближення через участь в інноваційних процесах здається взаємовигідним: ступінь розробки питання про структуру археологічного знання і місце концепту «археологічна культура» в пострадянській археологічній теорії має що запропонувати західним науковим спільнотам, але й українська археологія виграє від збагачення сучасними онтологічними та гносеологічними теоріями. З іншого боку, нашим дослідницьким завданням є переосмислити традиційне і проблемне розуміння АК та запропонувати його оновлення, зважаючи на положення об'єктно-орієнтованої онтології загалом та акторно-мережевої теорії (АМТ) зокрема.

Окрім власне теоретичного оновлення, застосування АМТ до перегляду концепту АК дозволяє повернути його й до морально-етичних вимірів археології (про що у вітчизняній архео-

логії говорять нечасто). АМТ виходить із поваги до минулого життя й слідів творчості людей і не-людських істот, а також до наслідків упливів на них ідей та створених і нестворених речей. Таким чином археологія як специфічна пізнавальна дисципліна повертається до своїх витоків — інтересу до давнього минулого людства та його середовища в усьому багатстві подій і процесів.

При цьому ми далекі від думки, що запропоноване нами бачення буде остаточним, але впевнені, що розпочата дискусія стосовно осучаснення розуміння археологічної культури, збагаченого чинними міждисциплінарними та філософськими підходами до матеріальної культури та історії, а також теоретичними розробками західної археологічної думки, може дати старт важливому обговоренню теоретичних проблем власне в Україні. Отже, ця стаття є почасти і своєрідною провокацією, спрямованою на пошук українського археологічного теоретизування в цілому.

Структура статті відповідає поставленим завданням і складається з трьох частин. У першій ми розглянемо основні етапи розвитку змісту концепту «археологічна культура» та визначимо його проблемний статус. У другому розділі запропонуємо огляд сучасного розуміння матеріальної культури та основних положень акторно-мережевої теорії. Нарешті, в третій частині сформулюємо оновлену інтерпретацію концепту «археологічна культура» із застосуванням сучасних підходів до матеріальності, соціальності, біографії об'єкта та акторної мережі.

Стислий огляд еволюції концепту «археологічна культура»

«Археологічна культура» крізь парадигми західної археології

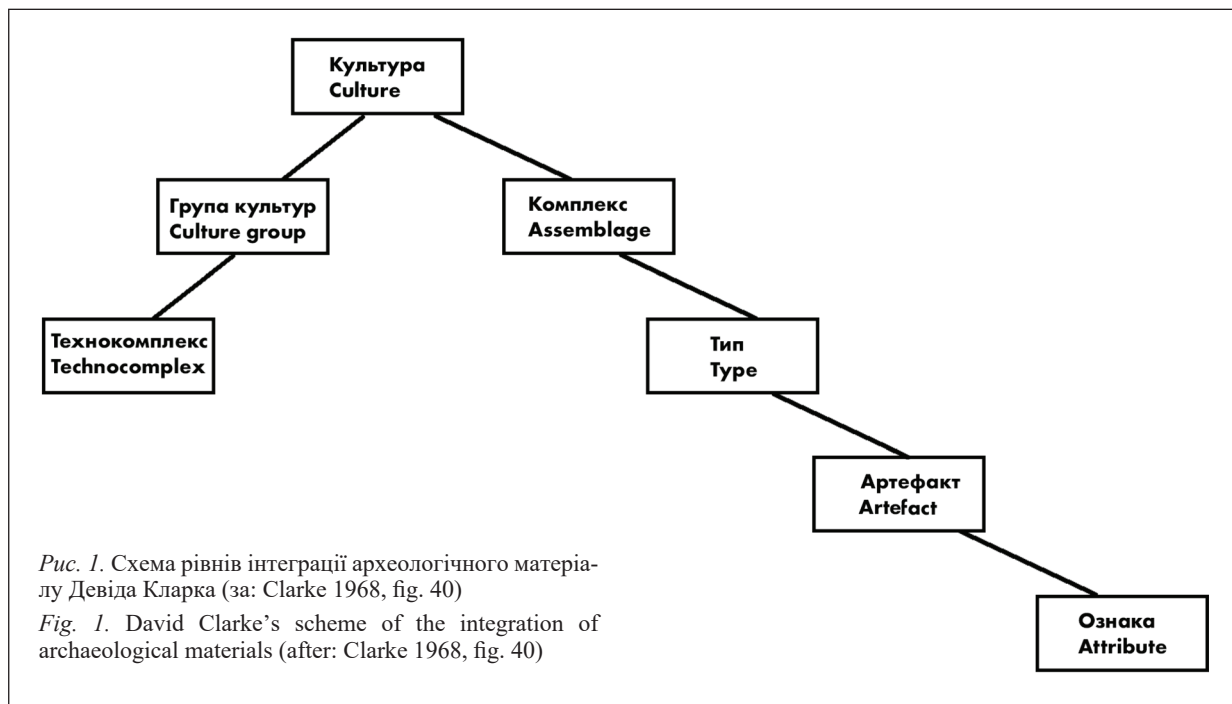
Будь-яка наука за своєю ідеальною суттю має бути універсальною практикою, спрямованою на пізнання свого предметного поля з результатом у вигляді знання, що претендує на повну істинність. Однак насправді цю універсальну практику виконує реальна, зумовлена суспільною та дисциплінарною історією спільнота дослідників, у якій встановлене за істинне знання з часом переглядається, а в спільноті відбуваються зміни панівних парадигм, шкіл та уявлень (про цей парадокс див.: Arel 1972, p. 78-91). Тож розвиток наук має як парадигмально-поколіннєві зміни, так і прострові: регіональні, національні й локальні особливості розвитку окремих дисциплін і шкіл.

Це стосується й археології. Археологія в європейських та північноамериканських наукових центрах за час свого існування пережила принаймні п'ять парадигмальних переходів: від типології «трьох віків» у XIX ст. до системи культур на початку XX ст., відтак до функціоналізму у середині XX ст., далі до процесуальної археології 1960–1980-х, постпроцесуальної інтерпретативної археології кінця минулого століття (Hugcombe 2014, p. 126-133) і нарешті до онтологічного повороту та спекулятивного реалізму в XXI ст. (Alberti 2013).

Поняття «культура» та похідне від нього поняття «археологічна культура» присутнє в усіх цих парадигмах на явному або прихованому рівні ще з XIX ст., задовго до того, як для нього було обрано саме таке термінологічне визначення. Л. С. Клейн зауважував, що концепція «трьох віків» за своєю суттю теж використовує базовий інструмент опису археологічної культури — опис конкретних типів артефактів за певною ознакою (Клейн 1991, с. 132). Так, у 1898 р. С. Мюллер виділив людські спільноти за кореляцією поховального обряду і типів кераміки (Müller 1898). Приблизно в той самий час Г. Коссіна висловив думку про те, що чітко визначені «культурні області» (себто археологічні культури) відповідають давнім етнічним спільнотам, тобто сформулював засади власне культурно-історичної археології (Kossina 1911, p. 3). Пізніше на основі цієї ідеї Г. Чайлд сформулював класичне визначення археологічної культури: *«певні типи решток — горщики, знаряддя, орнаменти, поховальні пам'ятки, типи житла — що постійно трапляються разом»*² (Childe 1929, p. v—vi). Саме культурно-історичний підхід став основою для формування національних археологій у різних куточках світу (Trigger 1990; 2006, p. 261-278).

Однак в англо-американських археологічних школах поняття «археологічна культура» поступово втрачало свою важливість та зміст впродовж решти XX ст. Уже в працях функціоналістів дослідження фокусувалися не на спільнотах, а на функціях артефактів, діях доісторичних акторів та середовищі (Trigger 1989, p. 244-288). Представники ж «нової археології», яка сформувалася в процесі застосування антропологічних категорій до археологічних досліджень (Willey, Phillips 1958) концентрувалася на поведінці, процесах і типах соціальності (Binford 1967;

² Тут і далі переклад авторів.

1972). Критика культурно-історичної археології переважно була спричинена тим, що картографування археологічних культур, на думку процесуалістів (представників школи «нової археології»), спотворювало реальну картинку просторової варіативності археологічних решток, а значить, викривлювало наше розуміння минулого людства (Taylor 1948; Binford 1965). До того ж дослідники звертали увагу, що археологічні культури як окремі типи матеріальної культури не дорівнюють групам чи суспільствам, а отже, АК не є історичними акторами (Clarke 1968; Renfrew 1977). Саме в межах цієї критики Д. Л. Кларк створив схему, прийняту за класичне пояснення кореляції між «археологічною культурою» та матеріальними рештками (рис. 1). Крім того, Д. Л. Кларк формулював політетичний підхід до визначення АК — як динамічного конструкту, «такої групи сутностей, що кожна сутність має значну кількість властивостей групи, а кожен властивість поділяє значна кількість сутностей і жодна з властивостей не є одночасно необхідною і достатньою для включення сутності до групи» (Clarke 1968, р. 36).

Зростання критики та неприйнятності методологічних і світоглядних аспектів, пов'язаних з АК, поволи призвело до практично повної відмови від цього поняття в межах постпроцесуальної парадигми (ed. Miller 1995; Hodder 2005). Урешті-решт, постпроцесуалісти стверджували, що значна кількість археологічних матеріалів не може бути коректно описаною

в категоріях культури, і часто такі артефакти — найцікавіші серед усіх решток комплексу. Ба більше, релятивістський світогляд, запропонований постпроцесуалістами, заперечує сам факт існування АК (тобто повністю заперечує її онтологічний статус) та постулює її принципову непізнаність археологічними методами. Натомість цей підхід зосереджено на інтерпретації суспільних процесів за їхніми слідами в матеріальних рештках (Hodder 1982). Це призводить, зокрема, і до звуження поля зору археологічних досліджень — можливість глибокого деталізованого погляду на окремі артефакти чи сліди давніх процесів та їх усебічна інтерпретація починає домінувати над синтетичними узагальненнями в археологічних і доісторичних працях. Як це визначив Т. Інгольд, «ми знаємо все більше про все менше» (Ingold 1994, р. хх).

Нарешті, після згасання довгих дебатів між прихильниками процесуальної та постпроцесуальної гносеології, фокус уваги теоретиків змістився на вирішення суто онтологічних питань про статус, ознаки та способи взаємодії різних складників археологічних комплексів, де археолога було позбавлено статусу одноосібно відповідального за результат інтерпретації археологічної дійсності (Olsen et al. 2012; Alberti 2013). Зрозуміло, що за таких обставин дискусії про статус і зміст поняття археологічної культури ставали загалом зайвими для англо-американської археології.

Натомість у континентальних школах археології АК весь цей час залишалася впливовим концептом, хоч його зміст зазнавав суттєвих змін (Trigger 1989, р. 201-304; Roberts, Vander Linden 2011, р. 1-22; Hurcombe 2014, р. 1-27; Файферт 2022, с. 11-19). У європейських континентальних археологічних школах це поняття пройшло шлях від уявлення про АК як стійке «поєднання типів», що відсилало до реальності колись наявних етнічних, расових чи формаційних спільнот, до менш культурологічного і більш емпіричного розуміння АК в термінах сукупності пов'язаних між собою об'єктів із потужною прив'язкою до просторових вимірів. В останні десятиліття характерною для континентальних підходів була дедалі більша біосоціологізація АК, тобто витлумачення її в термінах сукупності решток системи життєзабезпечення.

Так чи так, у континентальних школах типологізація артефактів та їх комплексів відбувається традиційно із застосуванням АК, що дозволяє упорядкувати матеріальні дані в термінах часу й простору і приписати їм певну ідентичність, формально чи есенціалізовано соціально визначену. Це пов'язано не лише з регіональними особливостями розвитку науки, але й із тим, що поняття АК залишається незамінною основою синтезу археологічного знання (Roberts, Vander Linden 2011, р. 4).

Хоча в цьому контексті концепт був дещо формально застарілим і не переосмислювався тривалий час, АК залишалася в археологічному вжитку континентальних археологів та забезпечувала їм емпіричну модель для опису своїх даних і структурування результатів досліджень навіть у тих випадках, коли сам термін не застосовували напряду або його значення змінювали відповідно до задач конкретного дослідження. Єдина постійно змінна величина — кількість археологічних та природничих (зокрема палеогенетичних) даних про минуле — невпинно штовхає до перегляду змісту конкретних культур та поняття в цілому. Саме через це нещодавно пролунали заклики повернутися до політетичної моделі визначення археологічних культур Д. Кларка (Furholt 2020) та ще раз осмислити понятійний зміст АК.

Ми приймаємо цей виклик і пропонуємо подивитися на АК в ширшій міждисциплінарній перспективі та в контексті онтологічного повороту, який зараз переживають усі науки про суспільство загалом. Тож і сучасні філософські студії культури, і сучасна акторно-мережева те-

орія, і досягнення східноєвропейської археологічної теорії можуть підштовхнути до нових, більш сучасних способів розв'язання проблем із розумінням АК.

Радянські та пострадянські визначення археологічної культури.

У наукових центрах Східної Європи та північної Євразії в останні два століття археологія та археологічна теорія розвивалися особливим шляхом. Маючи спільну з європейськими дослідниками вихідну точку, археологи регіону рухалися у власному напрямі археологічного теоретизування. Тут археологія пройшла шлях від формування емпіричних основ археологічного знання (1860–1870-х рр.), до культурно-історичного підходу (перша половина XX ст.), який не зазнав парадигматичного зламу, як це було в Західній Європі, а розвивався паралельно із соціокультурним підходом (за: В. Генінгом — ще від 1930-х років, див.: Генінг 1992, с. 10). Обидва залишалися в ідеологічних рамках радянського марксизму, з відповідним розумінням матеріальності, історії та суспільного розвитку та протиставляли себе англо-американським підходам до археологічної науки. Історія археологічної теорії в Східній Європі та північної Євразії увічнила себе не лінійною зміною парадигм, а серією дискусій, найгучнішими з яких були «про об'єкт та предмет археології» та «про зміст поняття АК».

Як і в європейських центрах, поняття культури з'являється тут раніше за вживання конкретного терміна — починаючи з другої половини XIX ст. (див.: Генінг В. Ф., Генінг В. В. 1992, с. 7). Уперше в російській історіографії термін «АК» ужив В. О. Городцов, описуючи культури європейського степу — ямну, катакомбну та зрубну (Городцов 1915). Інтерпретації конкретних АК цього часу загалом стадійні та етноорієнтовані, а кількість АК стрімко зростає разом із накопиченням матеріалу. Водночас формується і запит на більш глибоке вивчення того, що саме ці культури означають та якою є їх «історія» (Жуков 1927, с. 13).

Тому на початку 1930-х рр. виникає два підходи до інтерпретації і подальшого вивчення АК у Східній Європі. Перший, що фокусується на соціально-економічних явищах, втілених у матеріальній культурі давніх суспільств, описано в працях А. В. Арциховського, О. Я. Брюсова, В. П. Петрова. Саме з цих теоретичних спроб походила історія соціоархеології В. Генінга (Генінг В. Ф., Генінг В. В. 1992, с. 61).

Проте головувати в археологічному теоретизуванні став підхід до АК як до «етапу» в інтерпретації матеріалів на шляху до реконструкції «історії матеріальної культури» (Беликова 2013, с. 154). Зайве казати, що філософське підґрунтя обох течій становив радянський марксизм, який специфічно легітимізував доцільність археологічних досліджень.

Лише в 1970-х рр., як зазначали В. Генінг та ін., «чітко окреслилася проблемна ситуація у розвитку археологічного знання» (Генінг та др. 1988). З одного боку, це відбулось саме через накопичення величезної кількості археологічних даних, які виходили за межі прийнятих інтерпретаційних схем, а також через зміни в методичних та інтерпретаційних підходах. Але додатковим поштовхом стала загальна лібералізація після XX з'їзду КПРС та поява нових дослідників-теоретиків — В. Ф. Генінга, Л. С. Клейна, Ю. М. Захарука, В. С. Бочкарьова та ін. Це призвело не лише до накопичення сформульованих проблемних питань, але й до можливості їх розв'язання в межах наукової дискусії.

Тому на початку 1960-х рр. археологічна теорія перебуває у стані формалізації та окреслення бази критеріїв поза межами археологічної інтерпретації — загалом суголосно із розвитком процесуальної школи в англо-американських наукових центрах (Клейн 1962; Смирнов 1964; Грязнов 1969). Наприклад, Ю. М. Захарук (1964) здійснює спробу визначити чіткі критерії для характеристики археологічного комплексу та виділення АК, а Я. А. Шер (1966) визначає структурний зв'язок між поняттями «типу» та АК як стійкої сукупності типів. На такий самий зв'язок майже одночасно вкаже англійський процесуаліст Д. Л. Кларк, пропонуючи наведену вище структуру археологічного знання (детальніше про ці процеси див.: Клейн 1991). Так, під проводом Л. С. Клейна у радянській археологічній теорії формується неокантіанський підхід «чистої археології» (або «строкої археології»), яку вважають передусім джерелознавчою дисципліною, а вже потім — конкретно-історичною та соціологічною (Аникович 2010, с. 9). У подібному процесуальному руслі розмірковували також В. М. Массон та В. С. Бочкарьов, які аналізують, розширюють і структурують схему Д. Кларка та пропонують своє бачення структури археологічного знання (Бочкарев 1975; Массон, Бочкарев 1978; рис. 2).

Саме в цьому вигляді схема «основних археологічних понять» стала основою для подаль-

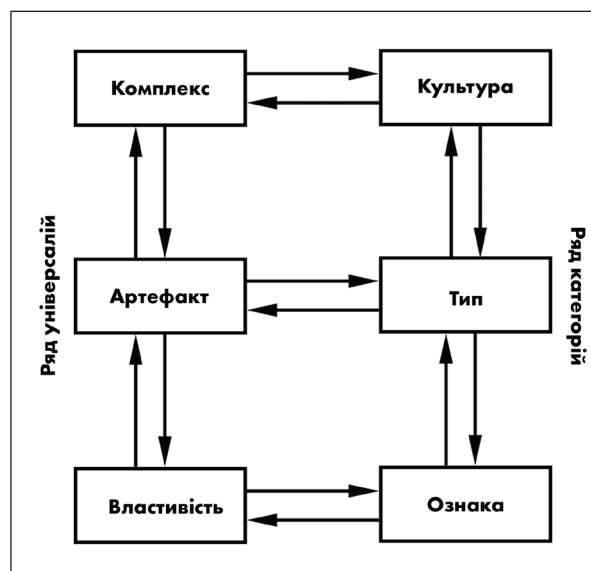

Рис. 2. Експериментальна система основних археологічних понять, запропонована В. С. Бочкарьовим (за: Бочкарев 1975, рис. 1)

Fig. 2. V. S. Bochkaev's experimental system of the main archaeological concepts (after: Bochkaev 1975, fig. 1)

ших роздумів російських археологів-теоретиків над структурою науки. Її використовують для пояснення та обґрунтування класифікаційних методів та підходів (Колпаков 2013), а також розширюють і доповнюють відповідно до поставлених наукових завдань (Файферт 2022). А дискусія довкола «джерелознавчої» концепції Клейна та предмета й об'єкта археології згасала, доки наприкінці століття «чиста археологія» не стала домінантною в російському теоретичному просторі (Аникович 2010, с. 9).

Паралельно зі «строгою археологією» розвивається соціоархеологічна школа під керівництвом В. Ф. Генінга, який 1974 р. став заступником директора Інституту археології в Києві. Дискусії між двома напрямками стосувалися можливості археологічної науки формулювати знання про минуле за межами речознавства та переходу від археологічного дослідження до реконструкції давніх суспільств — причому не надто збагачуючи методичний арсенал археології як такої. В. Ф. Генінг шукає підґрунтя для своїх теоретичних концепцій у марксизмі та виголошує головною метою археологічного пізнання завдання «представити суспільство минулого як суспільно-історичну цілісність, розглянуту в закономірності його розвитку» (Генінг В. Ф., Генінг В. В. 1992, с. 63). До того ж разом з учнями він працює і над проблемою формування та виділення АК (Кудрявцева 1987;

Ричков 1990; Генінг 1992). Дослідник не порівнював археологічну культуру до конкретного історичного періоду, але частково повторював стадіальні ідеї, описуючи можливість одного і того самого населення належати до різних послідовних АК (Генінг 1970, с. 176).

Після смерті В. Ф. Генінга у 1993 р. інтенсивність теоретизування в українській археології знизилася, а сформована школа розпалася разом із відділом Інституту археології НАН України. Скоріше за все, причиною цього стало саме ідеологічне забарвлення діяльності відділу та його керівника та відсутність активного зацікавлення теорією серед більшості українських археологів. Попри те, поодинокі соціоісторичні та соціоархеологічні розробки провадив М. І. Гладких (1991). Також були опубліковані статті про теорію поняття АК та пов'язані з ним методичні проблеми (Ричков 1990; Смирнов 2003; Пустовалов 2005). Утім, їх інтенсивність в цілому неухильно зменшувалась, а сучасний стан справ можна порівняти із серединою минулого століття, коли кількість накопичуваних даних так само стрімко й невпинно зростала, публікації та наукові розробки мали переважно емпіричний характер, а теоретизування не було представлене ані в академічному викладанні, ані на рівні наукових дискусій. Навіть чинна революція у природничих методах нагадує про 1950-ті рр. (із заміною радіовуглецевих новаций палеогенетичними дослідженнями).

Незважаючи на всі суперечності, і «строга археологія», і соціоархеологія погоджувались щодо фундаментальності поняття АК в археологічному дослідженні. «Виділення» АК часто було самостійним науковим результатом (що, до речі, суперечить соціоархеологічним ідеям В. Ф. Генінга). Саме про це експресивно казав О. Д. Грач: *«понаплодили купу культур та культурочок. Що не село — то культура. Дослідники, що втратили широкий погляд на речі, стали увічнювати свої імена в штучно створених³ дрібних культурах»* (Клейн та ін. 1970, с. 299). На цю проблему через 35 років указував і С. Ж. Пустовалов, звернувши увагу на методичну непослідовність у виділенні культур (Пустовалов 2005).

Прикметно, що більшість радянських та пострадянських археологів (наприклад, М. П. Грязнов, В. С. Бочкарьов, П. М. Долуханов) сприймали АК як об'єктивну реальність минулого, що її археологи не «виділяють», а

лише «відкривають» (Клейн та ін. 1970, с. 299–301). Тобто ці дослідники визнавали фундаментальний онтологічний статус АК. А ті науковці, які підкреслювали ідеальний (нереальний) або суто гносеологічний статус археологічної культури, водночас наголошували на необхідності примусової уніфікації цього поняття в його ідеальному статусі. Так, Г. П. Григор'єв зазначав: *«Для мене беззаперечно, що поняття “АК” — це щось принесене нами в процесі наукової роботи»*, зауважуючи також, що *«поняття “АК” має бути доведене до рівня, так би мовити, партійної дисципліни»* (Клейн та ін. 1970, с. 299).

Жорсткий позитивістський підхід до поняття АК поділяють і деякі українські науковці (Малєєв 1999, с. 53; Гладких 2002, с. 220). А опорний підручник з археології України визначає археологічну культуру як *«сукупність схожих пам'яток, обмежених певним простором і часом»* (ред. Залізняк 2005, с. 13). Утвердження саме цього типу понять у словниках та підручниках особливо прикметне, оскільки відображає зміст, що його АК має для нових фахівців на тлі відсутності окремого вивчення археологічної теорії в межах фахової освіти.

Менш позитивістського визначення дотримувалися представники київської школи. В. Ф. Генінг визнавав, що *«АК — найзначніша, фундаментальна категорія археологічного знання»* (Генінг 1992, с. 8), але й він підкреслював її двоїстий зміст: як емпіричної категорії та як відбиття суспільної системи в матеріальних залишках. Його молодші колеги, однак, поступово починають висловлювати все ближчі до постпроцесуального релятивізму думки. Наприклад, у 1990 р. М. О. Ричков пропонує виходити з ідеї, що АК — *«тільки інструмент, засіб для виявлення конкретних людських сутностей»* (Ричков 1990, с. 13). Ще радикальніше висловився С. В. Смирнов: *«АК ... належить лише науці, а не історичному минулому: поза археологічною наукою ніяких археологічних культур не було й не могло бути»* (Смирнов 2003, с. 10). Однак такий релятивізм нині є чи не єдиною рисою постпроцесуальної археології в Українській практиці, а слово «постмодерн» у текстах українських науковців зазвичай має агресивно-негативну конотацію (Гаскевич 2022).

Важливим теоретичним узагальненням робок перерахованих дослідників є принципово відмінне від західного теоретизування визнання неможливості археологічного дослідження

³ Виділення фрази належить авторам цього дослідження.

без визначення АК та фундаментальності цього поняття для науки. Крім того, всі вони підкреслюють потребу подальшого археологічного теоретизування, а українські науковці зауважують, що «нехтування теорією обертається істотними прорахунками у вирішенні конкретних наукових питань, веде в безвихідь, сповільнює розвиток археології» (Пустовалов 2005, с. 87). Визнання цих тез логічно підкреслює потребу продовжити та актуалізувати теоретизування, починаючи від найбазовіших понять, зокрема поняття АК.

Проблемний статус археологічної культури в структурі археологічного знання.

Те, що практично кожна значна публікація, зосереджена на археологічній теорії, прагне визначити поняття АК, доволі симптоматично. Наявність великої кількості дефініцій, з одного боку, призводить до згоди щодо неможливості остаточно визначити АК, а з іншого — провокує термінологічні дебати, позбавлені часом реального змісту та зв'язку з емпірикою. Попри всі відмінності, східноєвропейські та північноєвразійські теоретики археології схильні гіпотезувати концепт АК і подавати його як *сильну теорію* (тобто таку, яка впливає на процес дослідження й може призводити до спотворень і хиб, деформуючи сприйняття конкретних даних та їх інтерпретації). І саме через ці аспекти археологи-практики часто прагнуть уникати вживання таких контрверсійних термінів, як АК, там, де це тільки можливо (див.: Клейн та ін. 1970, с. 298-299). Однак мета таких складних і дискусійних визначень — не стільки дати остаточною відповідь і завершити теоретичні дебати (це неможливо, та й непотрібно), скільки окреслити систему координат, у якій перебуває те чи інше дослідження.

У подальшому, застосовуючи онтологічні та морально-етичні положення акторно-мережевої теорії, ми пропонуємо свій підхід до визначення АК як *слабкої теорії* із сильною увагою до реальних процесів в минулому, історії решток після їх застосування та процесу знаходження й інтерпретації в межах археологічного дослідження.

Сучасні міждисциплінарні підходи до матеріальної культури та акторних мереж

Для нас вихідною точкою теоретизування є те, що концепт АК похідний від загального поняття матеріальної культури. Сьогодні в між-

дисциплінарному блоці на перетині філософії, соціології, культурної антропології, археології, біології та геології матеріальну культуру визначають як усе, що створює світ і діє в ньому, тобто «будівлі, ландшафти, зображення, тексти та елементи біосфери...» (De Cunzo, Roeber 2022, р. 3). Як поняття матеріальна культура охоплює взаємодії «субстанцій, ідей, переконань, дизайну та форми, які створюють складний світ, тобто все, що впливає на нас і на що впливаємо ми, усі впливи та енергії світу, не встановлюючи чітких меж між природою (природою або нелюдськими істотами та нествореними речами) та культурою (тобто людськими істотами, створеними речами, ідеями, технологіями і всіма різнорівневими взаємодіями між ними)» (Yates 2022, р. 29-30). Таким чином, матеріально-культурним є все, що охоплює річ від полюса матеріального, максимального знеособленого об'єкта як предмета дослідження різними науками, до полюса речі-фетиша, яка проявляє та визначає суспільні відносини, ідеї й технології. Усе заповнення від одного до іншого полюса можна назвати артефактом, як поєднання речовини, речі і всього, що вона продукує та що продукує її (Yates 2022, р. 31-34).

У цьому аспекті артефакти, зокрема ті, із якими має справу археологія, мають свої біографії, адже вони проходять особистий «життєвий цикл» — від створення до споживання, застосування, псування, викидання або дезагрегації (ed. Appadurai 1988, р. 3-7). А в перспективі археології зазначений цикл має навіть довшу історію: після викидання не все матеріально-культурне дезагрегується, а після довгого існування в природному середовищі рештки речі знаходять археологи, визнають їх за артефакт, описують і типологізують, реставрують, тримають у музейних колекціях тощо (Hurcombe 2014, р. 63-84). Власне, саме до біографічного способу інтерпретації та його модифікацій вдаються археологи, коли досліджують складну долю конкретного артефакта, втілену в його речевості (Jones, Díaz-Guardamino, Crellin 2016).

Отже, з поправкою на археологію, у матеріально-культурному артефакті маємо два базових формальних полюси розрізнення речевості: від немодифікованого людиною природного матеріалу, що впливає на вибір людини під час створення чогось, до артефакта, який зберігся до нашого часу, знайдений нами і став об'єктом дослідження, що дає основу для наукових уза-

гальнень; між цими двома полюсами є інстанція *манупорту* (Oakley 1981, р. 206), тобто природного об'єкта, перенесеного людиною в іншу локацію, але без обробки (тобто манупорт теж є створеною річчю, але з мінімумом людського втручання). Артефакт існує між знеособленим об'єктом позитивістського дослідження, манупортом, технологічним витвором і фетишем, що невідривний від суспільних відносин.

У процесі дослідження артефактів археологи їх типологізують, тобто розрізняють їх як об'єкти, що дають підстави робити висновки про типи — сукупності ознак, які можна встановити в процесі дослідження та які мають для нас сенс (у межах наявних теоретико-методологічних підходів). Археологи визначають типи за потребами своєї дисципліни загалом і конкретного дослідження зокрема, застосовуючи розрізнення часового (тобто такі, що стосуються поступових змін в технології і революції) та просторового (тобто такі, що стосуються розривів у сучасному їм просторі) характеру.

З цього погляду, археологічні культури — це сукупності типів, щодо систематизації яких у певній спільноті дослідників є консенсус і що походять з інтерпретації решток минулих спільнот і природних ландшафтів (тобто АК є *слабкою теорією*)⁴. Ці консенсуси змінні — як через зростання нових даних, що можуть змусити членів спільноти переглянути консенсус, так і внаслідок боротьби різних груп (шкіл) із відмінними підходами, зокрема до тієї чи іншої археологічної культури. Прикладом таких процесів є зміна в розумінні явної та катакомбної культур: ці дві археологічні культури колись визначалися як попередня й наступна, а в останні часи — як співприсутні (див.: Keiser 2019). Так само змінні самі артефакти — вони можуть уже в археологічних колекціях зникати, псуватися та змінювати своє значення в результаті уточнень і реінтерпретацій.

Отже, визначення конкретної АК є узагальненням на основі аналізу даних про гібридні матеріально-теоретичні, природно-культурні процеси. Уявлення про АК як умовивід із суто позитивно-емпіричних засновків та результатів у вигляді «сильної теорії» є хибним.

⁴ Слабкі теорії — це узагальнені теорії та описи, засновані на визнанні своєї вразливості до недоведених припущень, нових підходів та інших, поки що невідомих факторів. Але сила слабкої теорії (та пов'язаних із нею понять) у тому, що вона свідомо своїх обмежень і змушує дослідників обережно ставитись до свого застосування.

Визнання слабкості поняття АК не значить, що від нього слід відмовитись. Навпаки, саме в цьому вигляді АК дозволяє повернутися до висхідних інтересів археології: пізнати передп'ємну історію людства. І акторно-мережева теорія дає підстави це оприявнити та артикулювати більш виразно.

Акторно-мережеву теорію (АМТ), яку впроваджували останніх сорока років розробляли М. Каллон, Б. Латур, Дж. Лоу, Н. Маррес і А. Мол можна визначити як один із найрадикальніших напрямів у соціальних дослідженнях науки й технологій (Callon 1986; 2001; Callon, Latour 1981; 1992; Latour 1988; 1991; 1992; 1993; 1996; 1999; 2004; 2005; 2013; Law 1986; 1987; 2002; 2009; Law, Mol 1995; Marres 2012; Marres, Guggenheim, Wilkie 2018; Mol 1999; 2002; 2008; 2010). Її початок пов'язаний із дослідженнями зазначених теоретиків у 1980-х рр. щодо методу дослідження лабораторної діяльності вчених, які в 1990–2000-х рр. стали набором концепцій, що стосуються технологій, артефакта та онтології соціальних світів.

Висхідна точка АМТ — призупинення процедури позитивістсько-наукової редукції, яка відчужує річ від її біографії і перетворює на знеособлений «об'єкт дослідження». Радикальність АМТ полягає в тому, що вона відмовляється від методологічного насильства над річчю, яку редукують до проявів певних привнесених ззовні характеристик — соціального, культурного, дискурсивного, біологічного тощо. У попередні епохи наукове дослідження починалося з редукції — її було закладено в саму структуру дослідницької праці як базову операцію. Акторно-мережева теорія спробувала підірвати цей консенсус принципом ірредукції: «*Жодна річ сама собою не може бути зведена або незведена до іншої*» (Латур 2015, с. 220). Фактично ідеться про застосування старої, ще неокантіанської ідеї про ідіографічність — зосередженість на унікальності та неповторності — наук про культуру (Rickert 1910, с. 4-7).

Зазначена ірредукція стирає межі між такими фундаментальними предметними регіонами, як природа / культура, людське / нелюдське, матеріальне / нематеріальне. Якщо раніше об'єкти розподілялися за різними онтологічними регіонами та логічними класами, то тепер ці гетерогенні сутності опиняються на одній онтологічній площині. Усі вони — актори, рівні у своїй здатності діяти і вступати у взаємодії, у яких і визначається, чим вони є і чим

будуть. Зокрема, Б. Латур указує: «АМТ намагалась зробити соціальний світ якомога пластичнішим, щоб гарантувати, що встановлення будь-якого нового зв'язку буде чітко помітним» (Latour 2005, p. 16).

Те, що раніше було розділене, ієрархізоване та непорівнянне, тепер отримує можливість бути побаченим у справжніх вимірах взаємодії на рівних. Акторно-мережевий аналіз досліджує мережу цих взаємодій, виявляє всіх акторів (сутності, що діють одна на одну) і демонструє, що за одиничним об'єктом, елементом мережі, стоїть вся сукупність виконаних і виконуваних дій чи збірок-асембляжів. Поняття «асембляж» для археології не нове, його здавна використовують для ширшого опису археологічного комплексу як складової археологічного дослідження. На відміну від «комплексу» — терміна, який зазвичай асоціюють із пам'яткою або сукупністю археологічного матеріалу, асембляж включає також елементи навколишньої дійсності (ландшафт, клімат тощо) і акторів, що здійснюють процедуру археологічного дослідження (археолога та його інструменти пізнання) (Deleuze, Guattari 2004). Саме в такому сенсі воно потрапляє до лексикону європейських археологів — як сукупність усіх акторів, що взаємодіють у межах певного археологічного дослідження та мають рівний онтологічний і гносеологічний статус. І саме в цьому полягає онтологічна та морально-етична значущість АМТ для археології: у процесі дослідження археолог веде типологізацію як реєстрацію реальних зв'язків асембляжу (наскільки артефакти дозволяються це зробити в наш час).

На теоретичному рівні АМТ почала з епістемічного звільнення матеріальних об'єктів під сваволі дослідника-позитивіста, що породило соціологію речей — дисципліну, яка визнає в речах акторів, конститутивних для соціального порядку. А за цим методологи науки дійшли висновку, що через усунення межі між матеріальним і нематеріальним визначальною для розуміння та існування об'єкта стає мережа стійких відносин, у яких він бере участь і які продукують його об'єктність. Так, нематеріальний об'єкт (наприклад, уявлення, ідея чи технологія) може бути елементом соціальної мережі, не будучи елементом фізичного простору, і критерієм існування стає дія — саме цю реальність і описує ідея «асембляжу» як поняття, ширшого за мертвий та бездіяльний «комплекс».

Отже, осереддя АМТ полягає в ідеї, що діють не тільки люди, але й різноманітні речі, створені і нестворені, та все, що раніше називали середовищем. Як зазначав Б. Латур: «акторно-мережева теорія — це набір матеріально-семіотичних інструментів, інтуїцій і методів аналізу, які розглядають все в соціальному й природному світах як безперервно генерований ефект мереж відносин, у яких вони перебувають» (Law 2008, p. 141).

Таким чином, нове розуміння соціальності стосується як людських, так і нелюдських «існувань» (non-human beings) — істот, різних речей, ідей і технологій. Відповідно, соціологія почала орієнтуватися і на об'єкти: адже тепер діють не тільки люди, а й комп'ютери, велосипеди, ба навіть покинуті консервні банки (Harman 2009, p. 32). Континентальні археологи мислять у цьому ж напрямку, пропонуючи збагатити теоретизування низкою підходів на основі постгуманізму, АМТ та об'єктно-орієнтованої онтології (див.: Olsen et al. 2012; Alberti 2013).

У повороті АМТ «об'єктом» стає людина, а актором — нелюдські існування, предмети, артефакти, ідеї, тобто все, що діє і взаємодіє та позначається на житті людей. Такі об'єкти є водночас інститутами, що володіють своєю агентністю (активною суб'єктністю). Кожен артефакт, навіть манупорт, виступає об'єктом-інститутом.

Класичний приклад такої перспективи запропонував Б. Латур. Так, літак є об'єктом, поки пов'язує два аеропорти в переміщенні, що уможливлено його існуванням в нерозривному зв'язку цього набору заліза й пластика з конструкторами, менеджерами авіакомпанії, пілотами, аеропортами тощо. Літак як об'єкт-інститут — це матеріальний технологічний об'єкт, у якому проявлено делеговані йому ідеї та дії багатьох інших елементів мережі. Так, технологічний об'єкт як інститут включає складну систему відносин різних елементів.

В об'єкті-інституті водночас відбувається створення відсутності та присутності тих елементів, що даються взнаки в дії «у згорнутому вигляді». Наприклад, літак летить, хоч його конструктор у ньому безпосередньо не діє. Тож об'єкт-інститут завжди більший за власне матеріально наявний об'єкт. Звідси висновок Б. Латура: об'єкти, що існують просто як завершені рештки і не є частиною колективного життя, перебувають в зоні невідомості, натомість «реальні об'єкти» завжди є частинами інститу-

тів (Latour 1994, с. 49). Цю ідею жваво підхопили сучасні європейські теоретики археології, які зауважують, що археологічні артефакти — це повноправні члени археологічного дослідження, та пропонують виявляти «*більше поваги до незалежної ролі [речей — автори] у нашому спільному світі*» (Olsen et al. 2012, р. 202). Загалом думка про органічний та ефективний зв'язок АМТ із археологічним дослідженням нині є впливовою в європейській археологічній теорії (див.: Cipolla 2008; Thomas 2015, р. 1289; Cipolla, Crellin, Harris 2021; Nezabytovskiy, Radchenko 2022).

Кожен об'єкт-інститут чи то артефакт існує в траєкторії від задуму (проєкту) до матеріально присутнього діючого об'єкта. Проєкт має потенціал становлення об'єктом, а після його реалізації матеріальний об'єкт відокремлюється від задуму, набуває власного існування у формі технології. Проєкт стосується часу, а технологія — простору. Тож існування об'єкта починається із задуму, узгоджень, нарисів, початку й кінця виконання, запуску, дії і занепаду та існування після завершення як рештки. Сутність об'єктів полягає в динаміці їх існування, у дії і взаємодії, *траєкторії*. В археологічному контексті досліджуваний артефакт має вивчатися від задуму аж до виявлення та класифікації його археологами зі збереганням можливості для переоцінки та реінтерпретації, оскільки класифікація та інтерпретація не «вбивають» об'єкт і не зупиняють його рух цією траєкторією, а лише маркують певний етап на шляху до поглиблення наукового знання (див.: Wylie 2017, р. 223).

Будь-який об'єкт-інститут є унікальною подією, створеною роботою безлічі акторів. Онтологія таких об'єктів змінюється від етапу до етапу, набуваючи або втрачаючи ступінь своєї реальності за певною траєкторією. Множина відносин між об'єктом і проєктом постійно оприявнює з'єднання людського і нелюдського, і саме в цьому проявляється значення об'єкта для АМТ. Об'єкт — це «соціотехнічний асембляж», тобто сукупність людей, технологій, не людей, що пов'язані численними зв'язками одне з одним в єдиній мережі.

Таким чином, АМТ дозволяє нам бачити мережі, де людські і нелюдські елементи розташовані симетрично, без ієрархій і редукцій, у яких у попередніх наукових розвідках, зокрема археологічних, справжнє зникало за актами позитивістського насилля. Через застосування АМТ-підходів, сучасне наукове досліджен-

ня може доступитися до регіону справжнього, а отже, й істинного пізнання, невід'ємного від продовження існування всіх об'єктів. Соціальні світи мереж продовжують своє життя завдяки технологіям: «*технологію [можна назвати. — автори] моментом, у якому соціальні асембляжі набувають стабільності*», тобто відтворюються, оскільки «*суспільство і технологія — це не дві онтологічно різні сутності, а скоріше, фази однієї основоположної дії*» (Latour 1991, р. 129). У цих асембляжах об'єкти — це сукупності делегованих функцій, у яких у згорнутому вигляді наявне все те, що було делеговано, і через яких потенційно присутні всі залучені.

Отже, через так побачені артефакти ми виходимо до соціальності, але в її новому сенсі. Соціальне тепер стосується не причин (чому?), а способів взаємодії (як?) у кожній конкретній ситуації. АМТ аналізує об'єкт як вікно до розуміння відносин між людьми і не людьми у певному соціальному світі. Ми описуємо те, як відбувається зв'язок дій різних акторів, внаслідок чого і виникає ефект «соціального». Так, бачимо медіацію-осереддя, з якої виростає розуміння соціальності: «*Коли соціологи додають прикметник “соціальний” до якогось явища, вони позначають стабілізований стан речей, пучок зв'язків, які згодом можуть бути мобілізовані для пояснення якогось іншого явища*» (Latour 2005, р. 1).

Це означає, зокрема, що (на противагу постулатам як західно-, так і східноєвропейських теоретичних парадигм) «соціальне» та «соціальність» — не кінцева точка, скажімо, археологічної інтерпретації, а лише спосіб опису набору елементів, дослідження яких потребує глибшого занурення. А отже, АМТ дозволяє бачити в реальних термінах складні ситуації різним дисциплінам, що до цього аналізу вдаються. І навіть коли остаточне розуміння артефактів чи явищ минулого неможливе через втрачений контекст (а на практиці таке трапляється часто), відмова від позитивістської редукції дозволяє мінімізувати хиби під час їхньої інтерпретації.

Спроба визначення археологічної культури з огляду на АМТ

З огляду на зазначене в другій і третій частинах нашої статті, можна запропонувати таке *висхідне* розуміння археологічної культури: АК — це теоретичне узагальнення сукупності типів

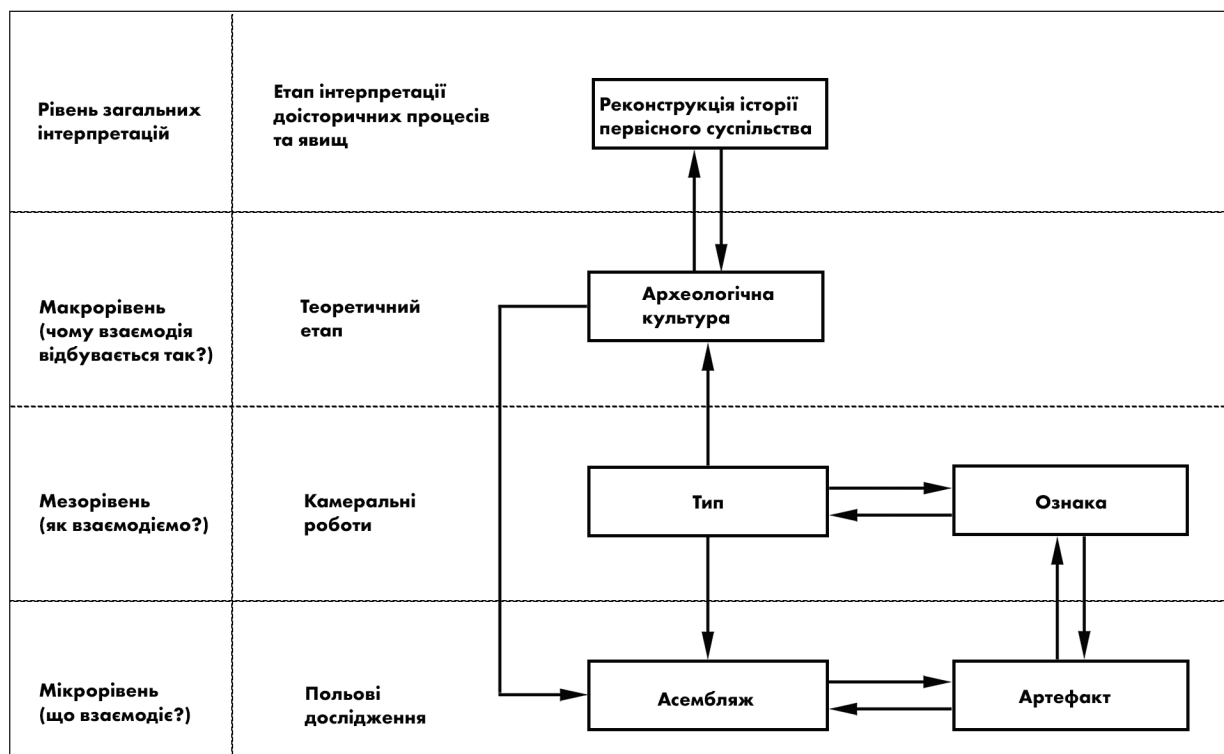

Рис. 3. Структура археологічного знання та основних археологічних понять

Fig. 3. Structure of archaeological knowledge and main archaeological concepts

віднайдених елементів матеріальної культури, які визначено як спільно поширені на певній території та в певних хронологічних межах і які в такому вигляді є основою для подальших інтерпретацій та реконструкцій минулої реальності з урахуванням багатства зв'язків в асембляжі та соціальності між людськими й нелюдськими істотами, а також створеними і нествореними речами.

В археологічному дослідженні АК визначається лише на третьому, теоретичному, етапі археологічного дослідження. Це означає, що гіпотеза про конкретну АК виникає після польового та камерального етапів, але до переходу на рівень загальних інтерпретацій (рис. 3).

На **польовому етапі** археолог віднаходить рештки — елементи матеріальної культури, та визначає їх як артефакти, що є основою для подальшої інтерпретації (чим вони були — інструментами, похованнями, житлами та господарськими комплексами, манупортами, рештками людських і тваринних тіл тощо).

На **камеральному етапі** розпочинається інтерпретація артефактів. Визначають характерні ознаки (власне, «ознака» є результатом ідеалізації сукупності конкретних ознак реальних артефактів), за якими здійснюється типологізація (тобто «тип» є результатом відбору сукуп-

ності ідеальних ознак). Так само до цього етапу належить і локалізація типів у просторі та часі, їх визначення й формування попередніх гіпотез щодо їх ідентифікації. Важливо, що тут археолог працює з типами як елементами «сильної теорії». Це означає, що, по-перше, вона може бути підтверджена та посилена нарощуванням кількості даних; по-друге, вже сформована типологія впливає на результат аналізу нових даних. Знаряддя, яке одночасно має ознаки двох протилежних типів, але не може належати до них обох, буде інтерпретовано залежно від конкретного вибору дослідника із наперед сформованих опцій, а будь-який вибір спотворить остаточний результат типологізації (Lucas, Witmore 2022). Таким чином, сукупність ідеальних «типів» не відображає реального розмаїття археологічних даних.

Лише на третьому, **теоретичному етапі** узагальнюємо дані та робимо висновок про сукупності типів у межах певної АК. Археологічна культура виникає як обґрунтована гіпотеза про сукупності типів у певних просторі й часі, що пов'язана з певною спільністю акторів і дозволяє далі інтерпретувати процеси далекого минулого: технологічні, біосоціальні, соціальні, економічні та культурні. Сама собою археологічна культура не є історичною, соціальною,

антропологічною, економічною чи якоюсь іншою реконструкцією. Однак вона є основою для таких реконструкцій на подальших етапах археологічного дослідження. І саме тому вона має брати до уваги підходи асембляжу та соціальності, характерні для АМТ.

У традиційному вигляді в пострадянських археологічних школах панувала тенденція розуміти АК в рамках «сильної теорії». Але саме з цією похибкою пов'язані критика концепту та відмова від його ужитку в англо-американських і багатьох континентальних археологічних школах. Конкретні реальні комплекси, як і конкретні реальні типи, можуть не збігатися з теоретичним уявленням про АК (а на практиці цього майже ніколи не стається). Тому визначення якогось об'єкта, комплексу чи типу як належного до конкретної АК неминуче спотворює поінтерпретовану археологічну реальність. Нові дані, що не вкладаються в раніше створені схеми, мають бути «запханими» в них силоміць або потребують нових, більш гнучких та відповідних їхнім реаліям моделей. Особливо це унаочнює намагання інтерпретувати через АК порівняно великі комплекси — поселення, могили тощо.

Саме цей факт призводить до позитивістської пастки: визнаючи, що АК реально існують та описують явища реальної дійсності, дослідник визнає вже сформульовані теорії про те, якою ця дійсність була, важливішими та впливовішими, ніж вони є. Такий підхід не передбачає перегляду наявних гіпотез без визнання попередніх принципово хибними. Те саме відбувається і при спробі уніфікації визначень АК та критеріїв їх виділення — занадто жорстка система та занадто сильна теорія впливають на способи інтерпретації даних, спотворюючи наше розуміння складних археологічних об'єктів.

Нарешті на четвертому етапі — умовно **«інтерпретації доісторичних процесів та явищ»** — дослідження виходить за межі суто археологічного та збагачується додатковими контекстами: антропологічними, палеогенетичними, палеосоціальними тощо. Це етап перевірки попередніх гіпотез, а також реконструкції доісторичного минулого за результатами мультидисциплінарних досліджень.

Слід зазначити, що перехід до інтерпретативного етапу часто відриває АК від її археологічного змісту, що порушує евристичну значущість концепту. Ці розриви лише підкреслюють проблемний статус традиційного підходу

до АК і виражаються в низці конкретних проблем: кількість АК невпинно зростає, що призводить не лише до їх інфляції, а й до розширення категорійної бази в обох напрямках (поява «локальних варіантів» та «культурно-історичних спільнот»). При цьому відсутність універсальних критеріїв часто призводить до появи сутнісно різних АК, жодна з яких не може прямо відповідати іншим «доісторичним» реаліям та відповісти на всі питання сучасних археологічних студій. Зрештою, поняття АК або конкретні його елементи вкрай вразливі до ситуативних наукових та ідеологічних трендів, що також спотворює наукові результати.

Останній із цих викликів археологічна теорія долає, «повертаючись до самих речей», оскільки присутній зв'язок поняття АК з асембляжем та артефактом дозволяє обмежити зовнішні впливи, розуміти умовність узагальнень та переглядати усталені, навіть сильні теорії у світлі нових даних. Зв'язок із матеріальним артефактом, зв'язок між польовим і теоретичним етапами дослідження показує, що поняття АК є похідним від поняття матеріальної культури.

Загалом, проблемний статус узвичаєного розуміння АК можна узагальнити твердженням, що моделювання складних і багатограних явищ «доісторії» в обмежено складній сутності призводить до неминучих спотворень. Для того щоб наблизити подолання або принаймні врахування цього аспекту наукового дослідження, необхідно виходити зі складності та нерозривності природного й суспільного, матеріального та ідейного. Така нерозривність виражена саме в матеріальній культурі та зокрема в акторних мережах.

Оскільки АК є теоретичною побудовою, що пов'язує в умовну єдність набір різнорідних акторів та визначає їх окремішність від інших акторів, АМТ — доречна теорія для опису взаємодії акторів, здатна виразити живу динамічну та функціональну сутність АК на всіх рівнях її визначення: польовому, камеральному й теоретичному.

Із перспективи АМТ важливою рисою археологічної культури є зануреність акторів — від давніх людей до сучасних дослідників у асембляж, який визначає її (АК), а вона — їх. З цього погляду, АК — це концепт, який базується на вивченні конкретних матеріалів і конкретних даних (material-based research). Таке вивчення розпочинається на польовому етапі, де головною сутністю є асембляж артефактів та сам ар-

тефакт. На цьому етапі, якому відповідає **мікрорівень** (умовно виражений через питання «що взаємодіє?») археологічного дослідження, ідеться про матеріальні рештки (артефакти), досліджувані через їх особисті траєкторії та біографії.

На мікрорівні кожна частинка асембляжу підпорядковується власним траєкторіям, які визначають біографії решток, їх життєвий цикл та перебувають у просторовому (топологічному) відношенні між собою. До того ж, варіативність біографій загалом перевищує можливості археолога до їх реконструкції, тому АК як система має безмежний потенціал до змін та модифікацій уже на першому етапі. Важливо, що взаємодія археолога з артефактом також реалізується як елемент їхньої біографії і в межах заданого простору, а отже, дослідник виступає частиною асембляжу і може бути описаний в тих самих термінах, що й інші агенти системи (Deleuze, Guattari 2004). Мікрорівень — основний елемент зв'язку АК із матеріальною культурою, який пов'язує конкретну АК з об'єктами реального світу. Саме відділення мікрорівня, агентів та їхніх біографій від мезорівня та макрорівня уможливорює процедуру ірредукції та забезпечує складність і багатофакторність АК.

Камеральному етапу дослідження в цій схемі відповідає **мезорівень**. Цей рівень унаочнює наявність мережі й складного світу, у якому вона діяла, а також виражає соціальну складову асембляжу, описуючи людину та інших агентів і спільноти в цілому в акторній мережі. Він розкриває шляхи та варіанти взаємодії агентів системи, відповідаючи на питання «як взаємодіємо?»

З погляду взаємодії з асембляжем, **мезорівень** — це простір осмислення, вивчення та систематизації всього асембляжу (сукупності агентів) за певною моделлю. Оскільки для археології одним з основних понять, що визначають і характеризують АК, є «тип», то робота на мезорівні часто пов'язана зі здійсненням класифікаційних і типологічних процедур. Перехід із мікрорівня до мезорівня — це перехід від конкретних матеріальних решток та їхніх біографій до штучно створених «типів» (груп артефактів, сформованих за виділенням реальних та змістовних ознак артефактів асембляжу) й інших аналітичних сутностей, на яких ґрунтується виділення АК.

Такі процедури неминуче призводять до спрощення й згрублення системи. Саме на цьому рівні виникає позитивістська пастка типо-

логії та АК як сильних теорій, які спотворюють складну археологічну реальність. Оскільки тип — результат проєкції лише однієї властивості артефакта на конкретну схему, будь-яка типологія, а отже, й будь-яка сукупність типів — лише проєкція реальних властивостей складного світу на схематичну модель. На цьому рівні тип — це сукупність проєкцій певних властивостей асембляжу (за Бочкарьовим 1975: тип — пучок властивостей), що відображають елементи складної мережі для того, щоб відповісти на питання, як діяла мережа.

Саме формулювання сильних гіпотез на мезорівні забезпечує існування й відносну сталість археологічної культури. З одного боку, без них АК не існувала б або перебувала б у стані аморфної невизначеності. З іншого ж — цей рівень має бути відділеним як від мікрорівня (для реалізації ірредукції), так і від макрорівня (для забезпечення гнучкості та змінності поняття). Саме тому АК — не лише сукупність типів, а типи — не просто набори артефактів.

Інтерпретація одержаних «проєкцій» для відтворення моделі археологічної реальності, тобто АК, відбувається на **макрорівні**, де АК як поняття, що охоплює та виражає складний асембляж через сукупність типів-проєкцій діє як окремий агент більшого світу — бере участь у взаємодії міжспільнотних мереж тощо. На макрорівні АК стає поняттям, яке бере участь в описі археологічних процесів та з якого здійснюється перехід до інтерпретації доісторичних процесів і явищ. Цей рівень — теоретичний рівень дослідження — описує міжспільнотні мережі, ноо- та біосфери разом у теоретичних рамках антропоцену. Він узагальнює питання попередніх рівнів (що та як взаємодіє), пропонуючи інтерпретацію, чому взаємодія відбувається саме так.

Однак оскільки АК є лише опосередкованим представленням конкретного асембляжу через набір типів-«проєкцій», а асембляж є невинно змінним, представлення із часом застаріває та потребує змін. Цю потребу унаочнює саме взаємодія АК з конкретними елементами матеріальної культури — як належними до цієї АК, так і не належними. Поява агентів і біографій, що не можуть бути описані в термінах, використаних на мезорівні осмислення АК, неминуче призводить до їх перевизначення та вдосконалення вже наявної теорії.

У класичній моделі саме на цьому рівні позитивістська пастка реалізується та набуває сили.

Під час інтерпретації типів і виділення АК вона переходить із мезорівня до макрорівня, зумовлюючи проблемний статус АК як сильної теорії. Типи лінійно та однозначно залежать від властивостей артефактів, як їх визначає археолог-дослідник і так само однозначно визначають АК. Через це АК «формує» та узагальнює типи, які своєю чергою змушують підлаштовувати сприйняття, аналіз та інтерпретацію матеріальної культури (МК) під вже усталені схеми. Усі перелічені вище проблеми АК виникають саме через силу та «токсичність» теорії та її здатність прямо впливати на аналіз елементів МК на макрорівні.

Однак застосування АМТ радикально змінює ситуацію, «послаблюючи» теорію АК на макрорівні. Відбувається це тому, що незалежність і самостійність усіх елементів асембляжу зумовлює їх динамічну зміну за власними біографічними траєкторіями, що не обов'язково узгоджені з узагальненою схемою конкретної АК. Водночас нова інформація про рештки та їхні індивідуальні особливості (тобто мікрорівень) спричиняє застарівання та перевизначення АК. Коли ж формується потреба в такому перевизначенні, перехід від АК до асембляжу відбувається безпосередньо, а не через «сильну» теорію типів, що зумовлює насильницький вплив на розуміння та інтерпретацію матеріальної культури (рис. 3). А без такого впливу неможливо потрапити в позитивістську пастку — основне джерело всіх логічних та інтерпретаційних проблем археологічної культури. Відмова від інтерпретативного насилля над агентами асембляжу забезпечує гнучкість АК і морально-етичну підставу праці археолога.

З онтологічного погляду, АК не взаємодіє з об'єктами на макрорівні — вона взаємодіє з іншими макросутностями, як-от кліматичні реалії, біосферні чинники тощо. Однак ґносеологія АК пов'язана з поверненням до конкретних елементів асембляжу — агентів, що перебувають за межами описової моделі. Саме наявність моделі дає змогу побачити відмінність та унікальність агентів для уточнення й збагачення даних про АК. Важливо, що оскільки перехід «макрорівень—мікрорівень» відбувається безпосередньо, агенти мережі не стають об'єктами редукції та уникають насилля, неминучого при застосуванні сильної теорії.

Саме те, що на макрорівні АК є поняттям, похідним зі слабкої теорії, дає йому можливість бути змінним і плинним і описувати археологічну реальність, взаємодію з іншими макро-

сутностями та складні процеси доісторії поза межами стандартизованих моделей, але ще й бути гнучкою й придатною до модифікацій із розвитком наукового знання. АМТ відкриває можливість повернутися до речей та їхніх індивідуальних траєкторій у той момент, коли виникає потреба до переосмислення та модифікації усталених археологічних понять, а отже, й уникнути їх застарівання чи інфляції на шляху до глибшого та повнішого розуміння минулого.

Висновки

Взаємодія елементів матеріальної культури з інтерпретативними категоріями вищого порядку, як-от «тип» чи «АК», — одна з центральних тем теоретизування та відповідних археологічних дискусій. І не лише тому, що ця тема важлива для конкретного дослідження й осмислення дослідницької практики «в розкопці», а ще й тому, що саме в її предметному полі окреслюються основні теоретичні проблеми, пов'язані з фундаментальними категоріями археологічної науки. В українській археології, так само як і в інших теоретичних школах нашого регіону останніх ста років (на відміну від континентальних або англо-американських наукових центрів), ці проблеми прив'язані до поняття «АК» та здебільшого розглядалися в його контексті. Класична теорія АК — сильна, тобто провокує спотворення на етапі інтерпретування для відповідності матеріалів до цієї теорії, а це є джерелом багатьох ґносеологічних проблем, окреслених вище — від інфляції АК до неможливості гнучкого інтегрування нових археологічних даних. Тому саме в контексті поняття «АК» є сенс поглянути на них із перспективи теоретизування ХХІ ст. — зокрема і з перспективи АМТ.

Впливаючи на онтологічний статус об'єктів асембляжу, АМТ не змінює концепт АК безпосередньо, але інакше структурує та форматує зв'язки між основними категоріями археології та між різними рівнями археологічного дослідження. АК, яка класично була сильною теорією, «послаблюється» і позбувається можливості спотворювати інтерпретацію даних через сильну категорію «типу». Натомість із перспектив АК можемо поглянути на безліч агентів, пов'язаних із конкретним асембляжем, осмислити їх з позицій АМТ та інтерпретувати, враховуючи особливості конкретних елементів МК. «Послаблення» органічно та природно розв'язує проблемний статус АК на сучасному

рівні теоретизування. Так само АМТ-підхід повертає морально-етичну гідність археолога як актора, залученого в складний інтерпретативний творчий процес дослідника минулого, а не машини позитивістичного самовідчуження.

Повернення до класичних тем української археології з новими аналітичними й мисленими інструментами саме собою є рисою сучасної археологічної теорії — використанням гносеологічних «риштувань». Така процедура змушує поглянути на поняття АК та структуру археологічної науки з дещо інакших перспектив і використати переваги й здобутки археологічного знання попередніх поколінь. А вони знову актуальні, адже поняття АК залишається повсюдно уживаним навіть попри загальну відмову від його осмислення в західній археологічній теорії. АМТ — гарний спосіб додати

концепту АК тієї гнучкості, через брак якої він і втратив свою популярність, а в українській науці призвів до бурхливих дискусій, які передували поступовому зникненню археологічної теорії та пануванню емпіризму. Ба більше, такий підхід врешті наближає українську археологію до європейського теоретичного поля, виводить її за межі ідеологізованих і застарілих стандартів марксизму, під тінню якого вона розвивалася в минулому столітті. Урешті-решт, таке «оновлення» старих і добре відомих тем може стати (і ми щиро сподіваємось, що стане) поверненням і до археологічного теоретизування загалом. А це, як влучно зауважили численні теоретики-попередники, — єдина запорука успіху археологічної науки, неодмінне джерело теоретичних, методичних і практичних новацій та основний двигун наукової креативності.

Аксёнов, В. С. 2023. Ще раз про ямні поховання ранньосередньовічного верхньосалтівського катакомбного могильника. *Археологія*, 1, с. 69-85. <https://doi.org/10.15407/arheologia2023.01.069>

Аникович, М. В. 2010. *Методология археологии и новые подходы к изучению верхнего палеолита Евразии. Избранные лекции*. Новосибирск: Новосибирский государственный университет.

Башкатов, Ю. Ю., Бітковська, Т. В. 2021. Івківці — новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 52-62. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.052>

Беликова, Н. В. 2013. Эволюция категории «Археологическая культура» в работах отечественных археологов. *Вестник Омского Университета*, 4, с. 151-154.

Бочкарёв, В. С. 1975. К вопросу о системе основных археологических понятий. В: Массон, В. М., Боряев, В. М. (ред.). *Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований: материалы симпозиума методологического семинара ЛОЯ АН СССР*. Ленинград: Наука, с. 34-42.

Гаскевич, Д. Л. 2022. Про ще одну концепцію «неоліту» із рисами постмодернізму. *Археологія*, 4, с. 105-119. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.105>

Генинг, В. Ф. 1970. История населения удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху. *Вопросы археологии Урала*, 10, с. 175-188.

Генинг, В. Ф., Генинг, В. В. 1992. *Очерки философии социоархеологии*. Киев: Теллуо.

Генинг, В. Ф., Смирнов, С. В., Захарук, Ю. Л., Черных, Л. А., Бунятян, Е. В., Колесников, А. К. 1988. *Проблемная ситуация в современной археологии*. Киев: Наукова думка.

Генінг, В. Ф. 1992. Концепція “культури” в археологічному знанні (з історії питання). *Археологія*, 1, с. 4-16.

Гладких, М. І. 1991. *Історична інтерпретація пізнього палеоліту України (за матеріалами території України)*. Препринт. Київ: НМК ВО.

Гладких, М. І. 2002. *Культура археологічна*. В: Литвин, В. М. (ред.). *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навчальний посібник*. Київ: Вища школа, с. 219-220.

Городцов, В. А. 1915. *Культура бронзовой эпохи в средней России. Отчет Исторического Музея за 1914 г.* Москва: Синодальная типография, с. 121-226.

Жуков, Б. С. 1927. Из методологии изучения культур стоянок и городищ. В: Жуков, Б. С., Бадер, О. Н. (ред.). *Материалы к доистории Центрально-Промышленной области*. Москва: Типография Серпуховского Промторга, с. 13-18.

Залізняка, Л. Л. (ред.). 2005. *Археологія України: курс лекцій: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Либідь.

Захарук, Ю. М. 1964. Проблеми археологічної культури. *Археологія*, 17, с. 12-42.

Клейн, Л. С. 1962. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур. *Советская археология*, 2, с. 26-38.

Клейн, Л. С. 1991. *Археологическая типология*. Ленинград: Академия наук СССР.

Клейн, Л. С., Миняев, С. С., Пиотровский, Ю. Ю., Хейфец, О. И. 1970. Дискуссия о понятии «археологическая культура» в проблемном археологическом семинаре Ленинградского университета. *Советская археология*, 2, с. 298-302.

Колпаков, Е. М. 2013. *Классификация в археологии*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.

Кудрявцева, О. М. 1987. Про формування поняття «археологічна культура». *Археологія*, 58, с. 1-7.

Латур, Б. 2015. *Пастер. Война и мир микробов, с приложением «Несводимого»*. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета.

Малєєв, Ю. М. 1999. *Словник археологічних термінів*. Київ: Стиль.

Массон, В. М., Бочкарев, В. С. 1973. К характеристике теоретических разработок зарубежной археологии. *Краткие сообщения Института археологии*, 152, с. 36-42.

Пустовалов, С. Ж. 2005. Етнічна концепція археологічної культури (АК) та сучасна практика виділення археологічних культур. *Магістеріум*, вип. 19. Культурологія, с. 84-88.

Ричков, М. О. 1990. Про локальні варіанти археологічних культур. *Археологія*, 4, с. 12-20.

Рудич, Т. 2022. Населення черняхівської культури за матеріалами могильника Черкаси-Центр (краніологічний аспект). *Археологія*, 1, с. 86-100. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.086>

Сидорович, В. 2022. Нове поховання пшеворської культури у Західному Побужжі. *Археологія*, 1, с. 114-120. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.114>

Смирнов, А. П. 1964. К вопросу об археологической культуре. *Советская археология*, 4, с. 3-10.

- Смирнов, С. В. 2003. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми. *Археологія*, 1, с. 7-20.
- Файферт, А. В. 2022. Археологическая культура и структура археологической науки. *Теория и практика археологических исследований*, 34(1), с. 9-29.
- Чмихов, М. О., Кравченко, Н. М., Черняков, І. Т. 1992. *Археологія та стародавня історія України*. Київ: Либідь.
- Шер, Я. А. 1966. Типологический метод в археологии и статистика. *Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук*. Москва: Наука, с. 253—266.
- Alberti, B. 2013. Archaeology and Ontologies of Scale. In: Alberti, B., Jones, A. M., Pollard, J. (eds.). *Archaeology after Interpretation*. Walnut Creek: Left Coast, p. 43-58.
- Apel, K.-O. 1972. *Transformation der Philosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Appadurai, A. (ed.). 1988. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Binford, L. R. 1967. Smudge Pits and Hide Smoking: the Use of Analogy in Archaeological Reasoning. *American Antiquity*, 32, p. 1-12.
- Binford, L. R. 1972. *An Archaeological Perspective*. New York: Seminar Press.
- Binford, L. R. 1965. Archaeological Systematics and the Study of Culture Process. *American Antiquity*, 31, p. 203-210.
- Callon, M. 1986. Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St-Brieuc Bay. In: Law, J. (ed.). *Power, Action, and Belief: A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge, p. 196-233.
- Callon, M. 2001. Actor-Network Theory. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Pergamon, p. 62-66.
- Callon, M., Latour, B. 1981. Unscrewing the Big Leviathan: How Actors Macro-Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So. In: Knorr-Cetina, K., Cicourel, A. V. (eds.). *Advances in Social Theory and Methodology. Towards an Integration of Micro and Macro-Sociologies*. London: Routledge, p. 277-303.
- Callon, M., Latour, B. 1992. Don't Throw the Baby Out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley. In: Pickering, A. (ed.). *Science as Practice and Culture*. Chicago, London: University of Chicago Press, p. 343-368.
- Childe, V. G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: The Clarendon Press.
- Cipolla, C. 2008. Signs of Identity, Signs of Memory. *Archaeological Dialogues*, 15(2), p. 196-215.
- Cipolla, C. N., Crellin, R. J., Harris, O. J. T. 2021. Posthuman Archaeologies, Archaeological Posthumanisms. *Journal of Posthumanism*, 1(1), p. 5-21.
- Clarke, D. 1973. Archaeology: The Loss of Innocence. *Antiquity*, 47(185), p. 6-18.
- Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Methuen.
- De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. 2022. Suitcases, Selfies, and the Global Environment: Material Culture, Materiality, and the New Materialism. In: De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. (eds.). *The Cambridge Handbook of Material Culture Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 1-24.
- Deleuze, G., Guattari, F. 2004. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Los Angeles: Continuum.
- Furholt, M. 2020. Social Worlds and Communities of Practice: a Polythetic Culture Model for 3rd Millennium BC Europe in the Light of Current Migration Debates. *Prehistoires Méditerranéennes* [online], 8. Available at: <http://journals.openedition.org/pm/2383> [Accessed 26 September 2024]. <https://doi.org/10.4000/pm.2383>.
- Harman, G. 2009. *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne: Re.press.
- Hodder, I. 1982. *Symbols in Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 2005. Post-Processual and Interpretive Archaeology. In: Renfrew, C., Bahn, P. (eds.). *Archaeology: The Key Concepts*. London: Routledge, p. 207-212.
- Hurcombe, L. 2014. *Archaeological Artefacts as Material Culture*. New York: Routledge.
- Ingold, T. 1994. Preface. In: Ingold, T. (ed.). *Companion Encyclopaedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*. London: Routledge, p. xiii-xxii.
- Jones, A. M., Diaz-Guardamino, M., Crellin, R. J. 2016. From Artefact Biographies to 'Multiple Objects': A New Analysis of the Decorated Plaques of the Irish Sea Region. *Norwegian Archaeological Review*, 49(2), p. 113-133.
- Kaiser, E. 2019. Das dritte Jahrtausend im osteuropäischen Steppenraum. Kulturhistorische Studien zu Prähistorischer Subsistenzwirtschaft und Interaktion Mit Benachbarten Räumen. *Berlin Studies of the Ancient World*, 37, S. 23-33.
- Kossina, G. 1911. *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungarchäologie*. Würzburg: Kurt Kabitzsch.
- Latour, B. 1988. *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 1991. Technology is Society Made Durable. In: Law, J. (ed.). *A Sociology of Monsters*. New York: Routledge.
- Latour, B. 1991. Technology is Society Made Durable. In: Law, J. (ed.). *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. London: Routledge, p. 103-131.
- Latour, B. 1992. Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. In: Bijker, W. E., Law, J. (eds.). *Shaping Technology / Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge: MIT Press, p. 225-258.
- Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 1994. On Technical Mediation. *Common Knowledge*, 3(2), p. 33-66.
- Latour, B. 1996. On Interobjectivity. *Mind, Culture, and Activity*, 3(4), p. 228-245.
- Latour, B. 1999. On Recalling ANT. In: Law, J., Hassard, J. (eds.). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell, p. 15-25.
- Latour, B. 2004. *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Latour, B. 2013. *An Inquiry into Modes of Existence*. Cambridge: Harvard University Press.
- Law, J. 1986. On the Methods of Long-Distance Control: Vessels, Navigation and the Portuguese Route to India. In: Law, J. (ed.). *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge*. London: Routledge; Kegan Paul Books, p. 234-263.
- Law, J. 1987. Technology and Heterogeneous Engineering: The Case of Portuguese Expansion. In: Bijker, W. E., Hughes, T. P., Pinch, T. J. (eds.). *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. Cambridge: MIT Press, p. 111-134.
- Law, J. 2002. *Aircraft Stories: Decentering the Object in Technoscience*. Durham: Duke University Press.
- Law, J. 2009. Actor Network Theory and Material Semiotics. In: Turner, B. S. (ed.). *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford: Blackwell, p. 141-158.
- Law, J. 2008. Actor Network Theory and Material Semiotics. *The new Blackwell companion to social theory*. London: Blackwell, p. 141-158.
- Law, J., Mol, A. 1995. Notes on Materiality and Sociality. *The Sociological Review*, 43(2), p. 274-294.

- Lucas, G., Witmore, C. 2022. Paradigm Lost: What Is a Commitment to Theory in Contemporary Archaeology? *Norwegian Archaeological Review*, 55(1), p. 64-77.
- Marres, N. 2012. *Material Participation: Technology, the Environment and Everyday Publics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Marres, N., Guggenheim, M., Wilkie, A. 2018. *Inventing the Social*. Manchester: Mattering Press.
- Miller, D. (ed.). 1995. *Acknowledging Consumption: a review of new studies*. London: Routledge.
- Mol, A. 1999. Ontological Politics. A Word and Some Questions. In: Law, J., Hassard, J. (eds.). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishing, p. 74-89.
- Mol, A. 2002. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham: Duke University Press.
- Mol, A. 2008. *The Logic of Care: Health and the Problem of Patient Choice*. London; New York: Routledge.
- Mol, A. 2010. Actor-Network-Theory: Sensitive Terms and Enduring Tensions. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft*, 50(1), p. 253-269.
- Müller, S. 1898. De jydskke Enkeltgrave fra Stendalderen eller nyeste Undersogelser. *Aarboger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, II(13), p. 157-282.
- Nezabytovskiy, H., Radchenko, S. 2022. In Search of New Realm. Metamodern and Object-Oriented Ontology as Two Sides of Same Philosophy. *Koivî. The Almanac of Philosophical Essays*, 3, p. 40-50.
- Oakley, K. P. 1981. Emergence of Higher Thought 3.0–0.2 Ma B.P. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 292(1057), p. 205-211.
- Olsen, B., Shanks, M., Webmoor, T., Witmore, C. 2012. *Archaeology: The Discipline of Things*. Berkeley: University of California.
- Palienko, S. 2021. The Beginning of Soviet Theoretical Archaeology. *History of Science and Technology*, 11(1), p. 54-67.
- Renfrew, A. C. 1977. Space, Time and Polity. In: Rowlands, M. J., Friedman, J. (eds.). *The Evolution of Social Systems*. London: Duckworth, p. 89-114.
- Rickert, H. 1910. *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Berlin: JCB Mohr.
- Roberts, B. W., Vander Linden, M. (eds.). 2011. *Investigating Archaeological Cultures. Material Culture, Variability, and Transmission*. Dordrecht: Springer.
- Roberts, B. W., Vander Linden, M. 2011. Investigating Archaeological Cultures: Material Culture, Variability, and Transmission. In: Roberts, B. W., Vander Linden, M. (eds.). *Investigating Archaeological Cultures*. Dordrecht: Springer, p. 1-22.
- Taylor, W. W. 1948. A Study of Archaeology. *American Anthropologist*, 50(3), p. 2-7.
- Thomas, J. S. 2015. The Future of Archaeological Theory. *Antiquity*, 89(348), p. 1287-1296.
- Trigger, B. 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trigger, B. 1990. The History of African Archaeology in World Perspective. In: Robertshaw, P. (ed.). *A History of African Archaeology*. London: James Currey, p. 309-319.
- Trigger, B. 2006. *A History of Archaeological Thought (2nd ed.)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiley, G. R., Phollops, P. 1958. *Method and Theory in American Archaeology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Yates, J. 2022. Materiality. In: De Cunzio, L. A., Roeber, C. D. *The Cambridge Handbook of Material Culture Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 27-51.

M. A. Minakov¹, S. B. Radchenko²

¹Doctor of Philosophy, Associate Professor, Senior Fellow at the Kennan Institute, ORCID: 0000-0002-0619-7321, minakovglobal@gmail.com

²PhD, Researcher, Museum of Archaeology, the University of Stavanger, ORCID: 0000-0003-2970-5373, simon.radchenko@gmail.com

THE STRUCTURE OF ARCHAEOLOGICAL KNOWLEDGE AND THE CONCEPT OF ARCHAEOLOGICAL CULTURE: THE PERSPECTIVE OF ACTOR-NETWORK THEORY

The paper deals with the concept of archaeological culture and the structure of archaeological knowledge in archaeological theory today. It aims to reconsider these basic concepts in light of the actor-network theory and integrate Ukrainian archaeological theorising into the global discourse by mobilising the theoretical advances around archaeological cultures. By doing that, we also want to contribute to the ethical and anthropocentric aspect of archaeological research and to create a provocation for bringing life to archaeological theorising in Ukraine.

First part of the paper is focused on the brief overview of the history of archaeological culture as a concept. Given that it was very different in various parts of the world, we separate the rise and fall of archaeological cultures in continental and Anglo-American studies and the history of archaeological theory in Soviet and post-Soviet countries. We compare these processes when relevant, but aim to describe the state of the art and its preconditions rather than provide a detailed historiographic overview. We then emphasise archaeological culture as a “strong theory,” highlighting its problematic status based on its strength.

Therefore, the second part of the contribution deals with the perspectives of the actor-network theory to enrich the concept of archaeological cultures by making it weaker and more adequate to the modern archaeological studies. We describe the history and the main agenda of the actor-network theory with the particular focus on the ways it can solve the problematic status of the archaeological culture.

In the last part of the paper we suggest a scheme to describe the structure of archaeological knowledge from the perspective of the actor-network theory. We explain the ways this new scheme “weakens” archaeological cultures and enables avoiding the positivistic dead end. Moreover, we link specific practices of archaeological research to the particular stage of the study and explain the ways archaeological cultures can remain the crucial category of archaeological studies without being a “toxic” and “strong” theory. This forms a strong basis for integrating the culture-grounded theorising in Ukraine with the advances of the Western archaeological theory today.

Key words: archaeological culture, material culture, archaeological theory, actor-network theory, ontology, epistemology, assemblage.

References

- Aksonov, V. 2023. Shche raz pro yamni pokhovannia rannoserednovichnoho verkhnosaltivskoho katakombnoho mohylnya. *Arheologia*, 1, p. 69-85. <https://doi.org/10.15407/arheologia2023.01.069>
- Anikovych, M. V. 2010. *Metodologiya arkheologii i novye podkhydy k izucheniiu verkhnego paleolita Evrazii. Izbrannye lektzii*. Novosibirsk: Novosibirskii gosudarstvennyi universitet.
- Bashkatov, Yu. Yu., Bitkovska, T. V. 2021. Ivktivtsi — novyi typ piznozarubynetskykh pamiatok Serednoho Podniprovnia. *Arheologia*, 2, p. 52-62. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.052>
- Belikova, N. V. 2013. Evoliutsiia kategorii “Arkheologicheskaiia kultura” v rabotakh otechestvennykh arkheologov. *Vestnik Omskogo Universiteta*, 4, p. 151-154.
- Bochkarev, V. S. 1975. K voprosu o sisteme osnovnykh arkheologicheskikh poniatii. In: Mason, V. M., Boriiaz, V. M. (eds.). *Predmet i obiekt arkheologii i voprosy metodiki arkheologicheskikh issledovani: materialy simpoziuma metodologicheskogo seminarua LOIA AN SSSR*. Leningrad: Nauka. p. 34-42.
- Haskevych, D. L. 2022. Pro shche odnu kontseptsiiu “neolitu” iz rysamy postmodernizmu. *Arheologia*, 4, p. 105-119. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.105>
- Gening, V. F. 1970. Istoriia naseleniia udmurtskogo Prikamia v pianoborskuii epokhu. *Voprosy arkheologii Urala*, 10, p. 175-188.
- Gening, V. F., Gening, V. V. 1992. *Ocherki filosofii sotsioarkheologii*. Kyiv: Telluo.
- Gening, V. F., Smirnov, S. V., Zakharuk, Yu. L., Chernykh, L. A., Buniatian, E. V., Kolesnikov, A. K. 1988. *Problemaia situatsiia v sovremennoi arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Heninh, V. F. 1992. Kontseptsiiia “kultury” v arkheolohichnomu znanni (z istorii pytannia). *Arheologia*, 1, p. 4-16.
- Hladkykh, M. I. 1991. *Istorychna interpretatsiia piznogo paleolitu Ukrainy (za materialamy terytorii Ukrainy)*. Preprynt. Kyiv: NMK VO.
- Hladkykh, M. I. 2002. Kultura arkheolohichna. In: Lytvyn, V. M. (ed.). *Istorychna nauka: terminolohichni i poniatyni dovidnyk: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Vyshcha shkola, p. 219-220.
- Zhukov, B. S. 1927. Iz metodologii izucheniiia kultur stoianok i gorodishch. In: Zhukov, B. S., Bader, O. N. (eds.). *Materialy k doistorii Tsentralno-Promyshlennoi oblasti*. Moscow: Tipografiia Serpukhovskogo Promtorga, p. 13-18.
- Zalizniak, L. L. (ed.) 2005. *Arkheolohiia Ukrainy: kurs lektsii: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Lybid.
- Klein, L. S. 1962. Katakombnye pamiatniki epokhi bronzy i problema vydeleniia arkheologicheskikh kultur. *Sovetskaia arkheologia*, 2, p. 26-38.
- Klein, L. S. 1991. *Arkheologicheskaiia tipologiia*. Leningrad: Akademiia nauk SSSR.
- Klein, L. S., Miniaev, S. S., Piotrovskii, Yu. Yu., Kheifets, O. I. 1970. Diskussiia o poniatii “arkheologicheskaiia kultura” v problemnom arkheologicheskomy seminaru Leningradskogo universiteta. *Sovetskaia arkheologia*, 2, p. 298-302.
- Kolpakov, E. M. 2013. *Klassifikatsiia v arkheologii*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN.
- Kudriavtseva, O. M. 1987. Pro formuvannia poniattia “arkheolohichna kultura”, *Arheologia*, 58, p. 1-7.
- Latur, B. 2015. *Paster. Voina i mir mikrobov, s prilozeniem “Nesvodimogo”*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Evropeiskogo universiteta.
- Malieiev, Yu. M. 1999. *Slovyk arkheolohichnykh terminiv*. Kyiv: Styl.
- Masson, V. M., Bochkarev, V. S. 1973. K kharakteristike teoreticheskikh razrabotok zarubezhnoi arkheologii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 152, p. 36-42.
- Pustovalov, S. Zh. 2005. Etnichna kontseptsiiia arkheolohichnoi kultury (AK) ta suchasna praktyka vydilennia arkheolohichnykh kultur. *Mahisterium*, vol. 19. Kulturologia, p. 84-88.
- Rychkov, M. O. 1990. Pro lokalni varianty arkheolohichnykh kultur. *Arkheolohiia*, 4, p. 12-20.
- Rudych, T. 2022. Naselennia cherniakhivskoi kultury za materialamy mohylnya Cherkasy-Tsentr (kraniolohichni aspekt). *Arheologia*, 1, p. 86-100. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.086>
- Sydorovych, V. 2022. Nove pokhovannia pshevorskoii kultury u Zakhidnomu Pobuzhzhii. *Arheologia*, 1, p. 114-120. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.114>
- Smirnov, A. P. 1964. K voprosu ob arkheologicheskoi kulture. *Sovetskaia arkheologia*, 4, p. 3-10.
- Smyrnov, S. V. 2003. Arkheolohichna kultura: superechlyvi momenty rozrobky problemy. *Arheologia*, 1, p. 7-20.
- Faifert, A. V. 2022. Arkheologicheskaiia kultura i struktura arkheologicheskoi nauki. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovani*, 34(1), p. 9-29.
- Chmykhov, M. O., Kravchenko, N. M., Cherniakov, I. T. 1992. *Arkheolohiia ta starodavnia istoriia Ukrainy*. Kyiv: Lybid.
- Sher, Ia. A. 1966. Tipologicheskii metod v arkheologii i statistika. *Doklady i soobshcheniia arkheologov SSSR na VII Mezhdunarodnom kongresse antropologicheskikh i etnograficheskikh nauk*. Moscow: Nauka, p. 253-266.
- Alberti, B. 2013. Archaeology and Ontologies of Scale. In: Alberti, B., Jones, A. M., Pollard, J. (eds.). *Archaeology after Interpretation*. Walnut Creek: Left Coast, p. 43-58.
- Apel, K.-O. 1972. *Transformation der Philosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Appadurai, A. (ed.). 1988. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Binford, L. R. 1967. Smudge Pits and Hide Smoking: the Use of Analogy in Archaeological Reasoning. *American Antiquity*, 32, p. 1-12.
- Binford, L. R. 1972. *An Archaeological Perspective*. New York: Seminar Press.
- Binford, L. R. 1965. Archaeological Systematics and the Study of Culture Process. *American Antiquity*, 31, p. 203-210.

- Callon, M. 1986. Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St-Brieuc Bay. In: Law, J. (ed.). *Power, Action, and Belief: A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge, p. 196-233.
- Callon, M. 2001. Actor-Network Theory. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Pergamon, p. 62-66.
- Callon, M., Latour, B. 1981. Unscrewing the Big Leviathan: How Actors Macro-Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So. In: Knorr-Cetina, K., Cicourel, A. V. (eds.). *Advances in Social Theory and Methodology. Towards an Integration of Micro and Macro-Sociologies*. London: Routledge, p. 277-303.
- Callon, M., Latour, B. 1992. Don't Throw the Baby Out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley. In: Pickering, A. (ed.). *Science as Practice and Culture*. Chicago, London: University of Chicago Press, p. 343-368.
- Childe, V. G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: The Clarendon Press.
- Cipolla, C. 2008. Signs of Identity, Signs of Memory. *Archaeological Dialogues*, 15(2), p. 196-215.
- Cipolla, C. N., Crellin, R. J., Harris, O. J. T. 2021. Posthuman Archaeologies, Archaeological Posthumanisms. *Journal of Posthumanism*, 1(1), p. 5-21.
- Clarke, D. 1973. Archaeology: The Loss of Innocence. *Antiquity*, 47(185), p. 6-18.
- Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Methuen.
- De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. 2022. Suitcases, Selfies, and the Global Environment: Material Culture, Materiality, and the New Materialism. In: De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. (eds.). *The Cambridge Handbook of Material Culture Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 1-24.
- Deleuze, G., Guattari, F. 2004. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Los Angeles: Continuum.
- Furholt, M. 2020. Social Worlds and Communities of Practice: a Polythetic Culture Model for 3rd Millennium BC Europe in the Light of Current Migration Debates. *Prehistoires Mediterraneennes* [online], 8. Available at: <http://journals.openedition.org/pm/2383> [Accessed 26 September 2024]. <https://doi.org/10.4000/pm.2383>.
- Harman, G. 2009. *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne: Re.press.
- Hodder, I. 1982. *Symbols in Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 2005. Post-Processual and Interpretive Archaeology. In: Renfrew, C., Bahn, P. (eds.). *Archaeology: The Key Concepts*. London: Routledge, p. 207-212.
- Hurcombe, L. 2014. *Archaeological Artefacts as Material Culture*. New York: Routledge.
- Ingold, T. 1994. Preface. In: Ingold, T. (ed.). *Companion Encyclopaedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*. London: Routledge, p. xiii-xxii.
- Jones, A. M., Díaz-Guardamino, M., Crellin, R. J. 2016. From Artefact Biographies to 'Multiple Objects': A New Analysis of the Decorated Plaques of the Irish Sea Region. *Norwegian Archaeological Review*, 49(2), p. 113-133.
- Kaiser, E. 2019. Das dritte Jahrtausend im osteuropäischen Steppenraum. Kulturhistorische Studien zu Prähistorischer Subsistenzwirtschaft und Interaktion Mit Benachbarten Räumen. *Berlin Studies of the Ancient World*, 37, S. 23-33.
- Kossina, G. 1911. *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungarchäologie*. Würzburg: Kurt Kabitzsch.
- Latour, B. 1988. *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 1991. Technology is Society Made Durable. In: Law, J. (ed.). *A Sociology of Monsters*. New York: Routledge.
- Latour, B. 1991. Technology is Society Made Durable. In: Law, J. (ed.). *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. London: Routledge, p. 103-131.
- Latour, B. 1992. Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. In: Bijker, W. E., Law, J. (eds.). *Shaping Technology / Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge: MIT Press, p. 225-258.
- Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 1994. On Technical Mediation. *Common Knowledge*, 3(2), p. 33-66.
- Latour, B. 1996. On Interobjectivity. *Mind, Culture, and Activity*, 3(4), p. 228-245.
- Latour, B. 1999. On Recalling ANT. In: Law, J., Hassard, J. (eds.). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell, p. 15-25.
- Latour, B. 2004. *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Latour, B. 2013. *An Inquiry into Modes of Existence*. Cambridge: Harvard University Press.
- Law, J. 1986. On the Methods of Long-Distance Control: Vessels, Navigation and the Portuguese Route to India. In: Law, J. (ed.). *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge*. London: Routledge; Kegan Paul Books, p. 234-263.
- Law, J. 1987. Technology and Heterogeneous Engineering: The Case of Portuguese Expansion. In: Bijker, W. E., Hughes, T. P., Pinch, T. J. (eds.). *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. Cambridge: MIT Press, p. 111-134.
- Law, J. 2002. *Aircraft Stories: Decentering the Object in Technoscience*. Durham: Duke University Press.
- Law, J. 2009. Actor Network Theory and Material Semiotics. In: Turner, B. S. (ed.). *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford: Blackwell, p. 141-158.
- Law, J. 2008. Actor Network Theory and Material Semiotics. *The new Blackwell companion to social theory*. London: Blackwell, p. 141-158.
- Law, J., Mol, A. 1995. Notes on Materiality and Sociality. *The Sociological Review*, 43(2), p. 274-294.
- Lucas, G., Witmore, C. 2022. Paradigm Lost: What Is a Commitment to Theory in Contemporary Archaeology? *Norwegian Archaeological Review*, 55(1), p. 64-77.
- Marres, N. 2012. *Material Participation: Technology, the Environment and Everyday Publics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Marres, N., Guggenheim, M., Wilkie, A. 2018. *Inventing the Social*. Manchester: Mattering Press.

- Miller, D. (ed.). 1995. *Acknowledging Consumption: a review of new studies*. London: Routledge.
- Mol, A. 1999. Ontological Politics. A Word and Some Questions. In: Law, J., Hassard, J. (eds.). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishing, p. 74-89.
- Mol, A. 2002. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham: Duke University Press.
- Mol, A. 2008. *The Logic of Care: Health and the Problem of Patient Choice*. London; New York: Routledge.
- Mol, A. 2010. Actor-Network-Theory: Sensitive Terms and Enduring Tensions. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft*, 50(1), p. 253-269.
- Müller, S. 1898. De jyske Enkeltgrave fra Stendalderen eller nyeste Undersogelser. *Aarboger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, II(13), p. 157-282.
- Nezabytovskiy, H., Radchenko, S. 2022. In Search of New Realm. Metamodern and Object-Oriented Ontology as Two Sides of Same Philosophy. *Koivn̄. The Almanac of Philosophical Essays*, 3, p. 40-50.
- Oakley, K. P. 1981. Emergence of Higher Thought 3.0–0.2 Ma B.P. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 292(1057), p. 205-211.
- Olsen, B., Shanks, M., Webmoor, T., Witmore, C. 2012. *Archaeology: The Discipline of Things*. Berkeley: University of California.
- Palienko, S. 2021. The Beginning of Soviet Theoretical Archaeology. *History of Science and Technology*, 11(1), p. 54-67.
- Renfrew, A. C. 1977. Space, Time and Polity. In: Rowlands, M. J., Friedman, J. (eds.). *The Evolution of Social Systems*. London: Duckworth, p. 89-114.
- Rickert, H. 1910. *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Berlin: JCB Mohr.
- Roberts, B. W., Vander Linden, M. (eds.). 2011. *Investigating Archaeological Cultures. Material Culture, Variability, and Transmission*. Dordrecht: Springer.
- Roberts, B. W., Vander Linden, M. 2011. Investigating Archaeological Cultures: Material Culture, Variability, and Transmission. In: Roberts, B. W., Vander Linden, M. (eds.). *Investigating Archaeological Cultures*. Dordrecht: Springer, p. 1-22.
- Taylor, W. W. 1948. A Study of Archaeology. *American Anthropologist*, 50(3), p. 2-7.
- Thomas, J. S. 2015. The Future of Archaeological Theory. *Antiquity*, 89(348), p. 1287-1296.
- Trigger, B. 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trigger, B. 1990. The History of African Archaeology in World Perspective. In: Robertshaw, P. (ed.). *A History of African Archaeology*. London: James Currey, p. 309-319.
- Trigger, B. 2006. *A History of Archaeological Thought (2nd ed.)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Willey, G. R., Phollocks, P. 1958. *Method and Theory in American Archaeology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Yates, J. 2022. Materiality. In: De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. *The Cambridge Handbook of Material Culture Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 27-51.